શ્રી શ્રી પ્રણવમઠનું પ્રકાશન

ઓળખ

સ્વામી જીતશોકાનંદ

ભારત સેવાશ્રમ સંઘ

OLAKH

By - Swami Jeetashokananda

Published By :
Acting President
Shri Shri Pranav Math
Bharat Sevashram Sangha
H.O. : 211, R.B. Avenue, Kolkata-700 019.

પ્રકાશક-કાર્યાધ્યક્ષશ્રી : **શ્રી શ્રી પ્રણવ મઠ**
ભારત સેવાશ્રમ સંઘ

મુખ્ય કાર્યાલય : ૨૧૧, રાસબિહારી એવેન્યુ, કલકત્તા-૭૦૦ ૦૧૯.
(સર્વ હક્ક શ્રી શ્રી પ્રણવ મઠ)

સંસ્કરણ : પ્રથમ આવૃત્તિ

પ્રત :

સહયોગ રાશિ :

પ્રકાશન વર્ષ : પોષ સુદ પૂર્ણિમા, વિક્રમ સંવત ૨૦૭૧,
ઈ.સ. ૨૦૧૪, બંગાબ્દ-૧૪૨૦

પ્રકાશન સ્થળ : ભારત સેવાશ્રમ સંઘ

આશ્રમ રોડ, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૯.

આવરણ સજાવટ : શ્રી પરેશ બી. સોની

મુદ્રક :

અનુક્રમણિકા

❊ આચાર્ય સ્વામીશ્રીનો પરિચય ૫
❊ અર્પણ ૭
❊ નિવેદન ૮
❊ પ્રાક્કથન ૧૧
❊ ભારતીય દર્શન - સંસ્કૃતિ - ધર્મ ૧૪
❊ સાંખ્ય દર્શન ૧૯
❊ યોગ-દર્શન ૨૭
❊ ન્યાય દર્શન ૩૨
❊ વૈશેષિક દર્શન ૩૭
❊ પૂર્વ મીમાંસા ૪૧
❊ ઉત્તર મીમાંસા (વેદાંત દર્શન) ૪૩
❊ અદ્વૈતવાદ ૪૯
❊ વિશિષ્ટા દ્વૈતવાદ ૫૩
❊ દ્વૈત વાદ ૫૫
❊ દ્વૈતાદ્વૈત વાદ યા ભેદાભેદ વાદ ૫૭
❊ શુદ્ધાદ્વૈત વાદ ૬૦
❊ અચિંત્ય ભેદાભેદ ૬૩
❊ ચાર્વાક દર્શન ૬૬
❊ જૈન દર્શન ૬૮
❊ બૌદ્ધ દર્શન ૭૧
❊ પ્રણવ દર્શન (સમન્વય વાદ) ૭૫
❊ પ્રણવ ઉપદેશામૃત ૭૭

આચાર્ય સ્વામી શ્રી પ્રણવાનંદજી મહારાજ

સંસ્થાપક : ભારત સેવાશ્રમ સંઘ

આચાર્ય સ્વામી શ્રી પ્રણવાનંદજી મહારાજ

શિવાવતાર યોગસિદ્ધ સંઘ નેતાનો જન્મ ઈ.સ. ૧૮૯૬ની ૨૯ જાન્યુઆરી, માઘી પૂર્ણિમાએ પૂર્વ બંગાળ, હાલના બાંગ્લાદેશના બાજીતપુર ગામમાં થયો હતો. બાળપણમાં નામ 'વિનોદ' હતું પરંતુ ત્યારથી જ બાળક તેના વિશિષ્ઠ આચરણથી સાધારણ જન સમાજમાં 'સાધુ વિનોદ' એવા નામથી જ પરિચિત થયા હતા. અભ્યાસ સાથે જ પોતાની યોગ-સંયમની સાધના કરતાં ૨૧ દિવસ એકાંતવાસમાં સમાધિમાં લીન બન્યા હતા. પોતાની સાધના સાથે બાળકો-વિદ્યાર્થીઓના ચારિત્ર્ય ઘડતર અને સમાજ સેવાના કાર્યો તેઓને સાથે લઈ કાર્ય કરતા હતા અને તેમના પ્રેરણા આપનાર નેતા હતા.

ઈ.સ. ૧૯૧૩માં ધર્મ પરંપરા મુજબ ગોરખપુરમાં બાબા ગંભીરનાથજી પાસેથી દીક્ષા મંત્ર લીધો અને ઈ.સ. ૧૯૧૬માં તેમની યોગ સાધનામાં માઘી પૂર્ણિમા તિથિએ સિદ્ધિ મળી અને દેહમાં પૂર્ણ ભગવદ્ શક્તિનો પ્રકાશ થયો. ઈ.સ. ૧૯૧૭માં તેમણે માઘી પૂર્ણિમાના દિવસે 'સંઘ'ની ઈશ્વર પ્રેરણાથી સ્થાપના કરી, ઈ.સ. ૧૯૨૩માં તેનું 'ભારત સેવાશ્રમ સંઘ' નામકરણ કર્યું. ઈ.સ. ૧૯૨૪માં પ્રયાગના અર્ધકુંભ મેળામાં 'સ્વામી ગોવિંદાનંદગિરિજી મહારાજ' પાસે સંન્યાસ મંત્રની દીક્ષા મેળવી અને 'સ્વામી પ્રણવાનંદજી મહરાજ' એ નામથી પરિચિત બન્યા.

તેઓ કહેતા કે 'જે ફક્ત પોતાના સુખ-સુવિધા-સગવડની ચિંતામાં જ

રચ્યો-પચ્યો રહે છે તે શું મનુષ્ય કહેવાય ખરો ? દેશ માટે જેના દિલમાં દર્દ નથી, સમાજ-જાતિની તકલીફોમાં સંવેદના થતી નથી તેઓ અને પથ્થર, ઝાડ જેવા જડ પદાર્થો વચ્ચે શો ફરક ? આવા હજારો મનુષ્યો હોય તો પણ સમાજને શું લાભ ? જેના દિલમાં દેશ માટે કંઈક કરી છુટવાની ભાવના, સમાજ-જાતિના કલ્યાણ માટે હમદર્દી છે તે જ સાચો મનુષ્ય છે. આદર્શ ચારિત્ર્યવાન એ જ સાચા મનુષ્ય છે'

આમ આત્મસ્થ યુગ પુરુષે તેમના સંઘને સેવાના કાર્યોમાં જોડી ધર્મના સાચા સ્વરૂપનો પ્રચાર કરતા સમાજના દરેક અંગો વચ્ચે સમન્વય કરી, સંગઠન કાર્ય કર્યું. ધર્મપ્રચાર, સમાજ સેવા, તીર્થ સંસ્કાર, પછાત વર્ગોની ઉન્નતિના કાર્યો વ્યાપક સ્વરૂપે કરી 'હિંદુ મિલન મંદિર' દ્વારા સંગઠન કાર્ય કર્યું. તેમના ઉપદેશો 'સંઘવાણી'ના સૂત્રરૂપે તથા પત્રો સ્વરૂપે 'સંઘ ગીતા'માં પ્રચાર થયા છે.

આજે દેશ-વિદેશમાં સંઘની સેંકડો શાખાઓ કાર્યરત છે અને તે દ્વારા તેમણે દર્શાવેલ આદર્શો પર કાર્ય થઈ રહ્યું છે. આવા યુગ પુરુષ ઈ.સ. ૧૯૪૧ની ૮ જાન્યુઆરી, પોષ સુદ એકાદશીના દિવસે મહા સમાધિસ્થ થયા અને હજી પણ પવિત્ર જીવન જીવવા આપણને પ્રેરણા આપી રહ્યા છે.

માનવીનું મન જે ક્ષણે જે સ્તરમાં રહેલું હોય તે ક્ષણે તેને તે જ સ્તરને બંધબેસતા ભાવ, આદર્શ, કર્મ, ચર્ચા વગેરે પસંદ પડે છે અને તેમાં જ તેને આનંદ આવે છે. તેથી જીવનને ઉન્નત કરવું હોય તો મનને ક્રમે ક્રમે સાધારણ સ્તર પરથી ઉપર ખસેડી લઈ જઈ રહ્યે જ છૂટકો છે...

- સ્વામી પ્રણવાનંદજી

અર્પણ

હે પરમ ગુરુ ! (યુગાચાર્ય દેવ)

આપના 'વાગ્મય દેહ' - 'સંઘગીતા' દ્વારા સિદ્ધાંતનું નિરૂપણ થયું છે કે 'આધ્યાત્મ શક્તિનું સ્વરૂપ 'સંઘ' યંત્રના આપ પ્રાણ છો અને જેઓએ આપના મહાભાવમાં પોતાનું સ્વરૂપ જોડી દીધું છે. તે ત્યાગી સંતાનો તેનાં અંગ-પ્રત્યંગો છે.'

શાસ્ત્રોમાં વર્ણવ્યું છે કે ભગવાનની લીલાઓનો અનુભવ 'સ્થાલી-પુલાક' ન્યાય એટલે કે ભાતના એકાદ દાણા દ્વારા તે રંધાયો કે નહીં તે અનુભવી લેવાનું રહે છે.

આપની પરમ કૃપાથી સંઘના જ્યેષ્ઠ અને શ્રેષ્ઠ અંગ**પ.પૂ. મોટા સ્વામીજી (શ્રીમત્ સ્વામી આત્મસ્વરૂપાનંદજી મહારાજ)** અને **પ.પૂ. બડો સ્વામીજી (શ્રીમત્ સ્વામી સચ્ચિદાનંદજી મહારાજ)** ની કૃપા આશીર્વાદ અને સ્નેહ, સૌભાગ્યે પ્રાપ્ત થયું. આપની લીલા અને સ્વરૂપનો અનુભવ તેઓ દ્વારા જ થયો હોય તેઓશ્રીને આ પુસ્તકરૂપી પુષ્પ અર્ઘ્ય અર્પણ કરી કૃતાર્થ થઉં છું. તે દ્વારા આ અંજલિ આપના ચરણોમાં જ નિવેદિત થશે. કારણ આપના જ દેહનાં અંગ હોય.

'ત્વદીયં વસ્તુ, તુભ્યમેવ સમર્પયે !'

નિવેદિત

દીન - જીતશોકાનંદ

નિવેદન

શાસ્ત્રોનો મત છે કે 'સર્વાગમનામાચારઃ પ્રથમં પરિકલ્પ્યતે । આચાર પ્રભવો ધર્મો ધર્મસ્ય પ્રભુરચ્યુતઃ ॥' સર્વ શાસ્ત્રોમાં આચાર પ્રથમ મનાય છે. કેમ કે ધર્મ આચારથી ઉત્પન્ન થાય છે પણ એ ધર્મના સ્વામી અચ્યુત પરમાત્મા છે. જીવનના પ્રારંભ કાળમાં 'પૂ. મોટા સ્વામીજી'ના સાનિધ્યમાં રહી તેમનું જીવન આચરણ નિરખવાનો અવસર મળ્યો અને આધ્યાત્મ-ધર્મ-દર્શનની જિજ્ઞાસા જાગૃત થઈ. જેમાં આપણા દર્શન-ચિંતન-મનનને ઓળખવાની ચાવીઓની નોંધ થઈ હતી. જે આ પુષ્પ નહીં પણ પુષ્પ પાંખડી જેવું સંગ્રહ આ 'ઓળખ' તૈયાર થયો છે અને તે સાથે આ બધાનો સમન્વય પૂ. સ્વામીજીના જીવન-આચરણમાં પળે પળે નિરખતા હતાં. જેનો મેળ-તાળો મળ્યો હતો.

યુગાચાર્ય દેવે તેમની વાણીમાં કહ્યું છે કે 'આદર્શ જીવન શું ? - જવાબ - આત્મ બોધ, આત્મ સ્મૃતિ અને આત્માનુભૂતિ. જીવનનું લક્ષ્ય શું ? - જવાબ - મહા મુક્તિ, આત્મોપ્લબ્ધિ.' આમ આપણી 'ઓળખ' મેળવવી એ જ જીવનનું લક્ષ્ય છે અને તેનો અનુભવ એ જ આદર્શ જીવન છે. તે પ્રાપ્ત કરવાના સંત સમાગમ, સત્સંગ, સ્વાધ્યાય વગેરે અનેક સાધનો છે. પરંતુ પ્રત્યક્ષ નિરખવા મળે - નિહારવા મળે તેનો અનુભવ અમીટ છાપ પાડે છે. 'ઓળખ'ના અભાવે ભૂલા પડી ભટકતા રહીએ છીએ. જેથી અનેક ગેરસમજો પણ ઊભી થતી હોય છે. આપણા દર્શન-શાસ્ત્રો-મત-ધર્મ વિશેની જાણકારી

'ઓળખ' ન હોય અનેક પ્રકારની ધારણાઓ થાય છે. જીવન, સમાજ, દેશમાં મતાંતરો જ નહિ અનર્થક વિચ્છેદ ઊભા થાય છે. આ બધાનું નિવારણ આપણી 'ઓળખ' કરી લેવી તે જ એક ઉપાય છે અને તેમાં આ નોંધ સંગ્રહ કંઈક અંશે મદદરૂપ થાય તેવી આશા છે.

આ 'ઓળખ' કરાવતા આ બધાના પાંડિત્ય તરીકે મુલવશો નહિ. આ વિષય અતિ ગહન છે. હું અલ્પમતિ છું. અનંત મહિમાનું વર્ણન કેવી રીતે કરું ? બાળક જીવનના પ્રથમ તબક્કે શાળાનો અભ્યાસ શરૂ કરે છે. ત્યારે વિદ્યાનો પ્રવેશ કહેવાતા મૂળાક્ષરો અ,આ...ક...ખ... જે તેણે પછીથી પ્રાપ્ત કરેલ વિદ્યાની તુલનામાં ન ગણ્ય છે. પરંતુ તેના દ્વારા જ બધી વિદ્યા અર્જન પ્રાપ્ત કરી શકાશે. તે રીતે આ નોંધ 'ઓળખ' પણ મૂળાક્ષર જ ગણશો. શાળામાં પ્રવેશતો બાળક પોતપોતાની શક્તિ, ઈચ્છા મુજબ આગળ વધે છે તેમ આ ગહન વિષયમાં પણ જેની વધુ જિજ્ઞાસા છે. રસ છે તેઓ પોતાની શક્તિ મુજબ તેમાં આગળ વધશે.

આ તો 'આંગળી ચિંધ્યાનું પુણ્ય' ગણશો. મુખપૃષ્ઠ પરનું તે ચિહ્ન 'ઓળખ' કરાવતી આંગળી એક છે પરંતુ બાકીની આંગળીઓ પોતાને જ તે અંગે નિર્દેશ કરે છે. વળી નિર્દેશ અનંત આકાશના ચિહ્નમાં પરમ તત્ત્વરૂપ ૐકાર છે. તે અનંતનો નિર્દેશ કેવી રીતે આપવો ? એ તો અનુભવવો જ રહ્યો. માટે તે અનુભવવાની મથામણ જ ચાલી રહી છે. પરમહંસ રામકૃષ્ણદેવજીએ આપેલ દૃષ્ટાંત મુજબ - 'એક આંબાવાડીયું હતું. એક વ્યક્તિ તેમાં પ્રવેશી આંબાઓ પર ઝુલતી કેરીઓ જોઈ અભિભૂત થઈ ગયો. તેના ઝાડો, ફળો, જાત વગેરેની ગણતરીના વિચારોમાં જ અટવાય પડી ગયો. બીજો વ્યક્તિ તે આંબાવાડીયામાં પ્રવેશી ઝુલતી કેરીઓ માંથી પાકી પાકી કેરી શોધી પેટ ભરી આરોગી અને મોઢું લૂછી કોઈને ખબર ન પડે તેમ પોતાના માર્ગે રવાના થઈ ગયો. ત્રીજી વ્યક્તિ તેમાં પ્રવેશી તેણે પણ મધુર કેરીઓ આરોગી અને બહાર જઈ રસ્તે પસાર થતાં વટેમાર્ગુઓને પાકી કેરીની જાણકારી આપી આરોગવા લાભ લેવા અંદર મોકલતો રહ્યો.' આમ આ

'ઓળખ' દ્વારા આપ પણ તેના મધુર ફળો માણો એવી આશા છે.

પરમાત્માની કૃપાની નોંધ લઉં છું. આ નોંધ સંગ્રહ વગેરે પ્રવૃત્તિમાં મદીય સંઘ અગ્રજ - સતીર્થ ભ્રાતા બ્ર.લીન સ્વામી આત્મબોધાનંદજીનું પ્રોત્સાહન હતું. અમદાવાદ નિવાસ છોડતા આ સંગ્રહ નોંધ ગેરવલ્લે થયો હતો. પરંતુ તેની કાચી નોંધો સ્વ. શ્રી દિનેશભાઈ ગાંધી વાંચન અર્થે લઈ ગયા હતા. જે તેમના અવસાન બાદ, તેમના કુટુંબીજનો દ્વારા પ્રાપ્ત થતાં, તેમનું ભાવપૂર્વક સ્મરણ કરી આ પરિશ્રમ સાર્થક કર્યો.

વંદનીય સંત પ્રખર યોગાચાર્ય અને વિદ્વાન પૂજ્ય સ્વામી અધ્યાત્માનંદજી મહારાજ (શિવાનંદ આશ્રમ-દિવ્ય જીવન સંઘ-અમદાવાદ)ના 'પ્રાક્ કથન' સ્વરૂપે આશીર્વાદ સ્નેહ સહ મળ્યા જેથી કૃતાર્થતા અનુભવી, તેઓશ્રીને વંદન કરું છું.

આ પ્રકાશનની નાની-મોટી તમામ સ્તરની પ્રક્રિયારૂપ આ યજ્ઞમાં સાથ અને સહકારની આહુતિ આપનાર નામી-અનામી સર્વે હોતાઓનો આ તકે અંતઃકરણથી આભાર માનું છું અને આચાર્ય દેવના અહૈતુક કૃપા-કરુણા ભીના આશીર્વાદ સર્વેનું મંગલ કરો એજ પ્રાર્થના.

ધ્યાનમાં જો આટલો બધો આનંદ હયાત ન હોત તો ધર્મ રાજ્યમાં પણ આનંદ સંભવત નહિ. આ આનંદમાં નિમગ્ન બની સાધકો નિર્જનતા, વન-અરણ્ય, ગિરિ-ગુફાઓમાં જીવન ગુજારતા રહે છે. તે આનંદની એક કણિકા પણ જો સાધારણ માનવી પામે તો તેનું જીવન ધન્ય બની જાય.

- સ્વામી પ્રણવાનંદજી

પ્રાક્કથન

સ્વામી અધ્યાત્માનંદ

શિવાનંદ આશ્રમ, અમદાવાદ.

વેદોએ કહ્યું "ચોપાસથી સારા વિચારો અમને મળો" આજે જો ખરેખર જગતમાં કોઈ પ્રકારનો દુષ્કાળ હોય તો તે સદ્ચિંતનનો છે. જે સમાજનો આધાર સદાચાર હોય તે સમાજ સબળ હોય. જ્યાં દુરાચાર હોય ત્યાં દુર્બળતા જ હોવાની. સકારાત્મક ચિંતન એ શિષ્ટ સમાજની મોટી ધરોહર છે. માટે જ્યાં સદ્ચિંતન, સદ્વિચાર હોય ત્યાં જ સદ્વાણી કે સદ્વ્યવહાર સંભવી શકે. આ બધાનું મૂળ છે ચારિત્ર્ય. અથવા તો 'સત્ચરિત્ર' જીવનની પારદર્શિતા જ માનવને આધ્યાત્મિક ઉત્થાન ભણી અગ્રસર કરી શકે.

આમ મૂળથી જ વેદ શબ્દ તો ભાવાર્થ આત્માને ઓળખો તે જ છે. જ્યારે અનાત્મથી મુક્તિ થાય ત્યારે જ આત્મામાં યુક્ત થવાય. આત્મા એટલે સુખ, શાંતિ, સમૃદ્ધિ અને સૌજન્ય. જ્યારે અનાત્મ એટલે દુઃખ, વિયોગ, અશાંતિ અને અધઃપતન.

માનવ માત્રના જીવનનું પ્રાથમિક લક્ષ્ય તો સુખ, શાંતિ અને આનંદ જ છે. આ આનંદ અને સુખ પહેલાં ભ્રાન્તિ રૂપે મળી શકે ખરા, કારણ કે ઐંદ્રિયજન્ય સુખ તે ખરેખર સુખ નહીં; પરંતુ વિષનો જ સ્રોત છે. માટે જ અષ્ટાવક્રજી કહે...

યદિ મોક્ષં ઈચ્છસિ ચેત્ તાત વિષયાન્ વિષવત્ ત્યજેત્ બ્રહ્મચર્ય અહિંસા ચ સત્યં પીયૂષવત્ ભજે ॥

અર્થ : જો મોક્ષની આકાંક્ષા હોય તો વિષયોની વિલાસિતાને વિષ સમાન જાણીને ત્યાગવી જોઈએ, જ્યારે બ્રહ્મચર્ય, અહિંસા અને સત્યનું જીવનમાં સાતત્ય કેળવવું જ જોઈએ.

દુર્ભાગ્યે ક્રિકેટ અને બોલીવુડ કલ્ચરમાં જકડાયેલું માનસ ભારતીય સંસ્કૃતિ સંસ્કાર અને તેનાં સ્વરૂપનાં સૌજન્યથી વિમુખ થઈ રહ્યું છે ત્યારે આ નાની પુસ્તિકા 'બિંદુમાં સિંધુ'ની ગરજ સારે છે. આપણો કહેવાતો હિન્દુ સમાજ કે જેમણે વેદ નામના આપણા પવિત્ર અને પ્રાચીન ગ્રંથોનું દર્શન પણ નહીં કર્યું હોય, ત્યારે આ વેદો એટલે શું તેના વિભાગ, તેમાંનો અંતિમ ભાગ એટલે વેદાંત. તેને ઉપનિષદ્ કહેવાય, પછી પંચીકરણ કે જેમાં પંચ કર્મેન્દ્રિયો, પંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પંચ પ્રાણ, પંચ તન્માત્રા, પંચ મહાભૂત ઉપરાંત અંતઃકરણ ચતુષ્ટ્ય, તેનું સ્વરૂપ, તેનું આપણા અધ્યાત્મ જીવન પથે અસ્તિત્વ અને આવશ્યકતા, તદુપરાંત ભારતીય ષટ્ દર્શનો, યોગ મીમાંસા, વિવિધ વાદ અથવા તો પરંપરાને સમજાવવા માટે આ લઘુ પુસ્તિકા એક મહત્ જ્ઞાનાલોકની ગરજ સારે છે.

જૈન-બૌદ્ધ મતાવલંબીના એકાંતવાદ કે અનેકાંત-વાદ, શૂન્ય વાદોની પણ અહીં ચર્ચા છે. મૂળ વાત એટલી કે આપણે આપણા સ્ત્રોતને જાણવો જોઈએ.

વૃક્ષનું સૌંદર્ય, તેના ઉપર બેસતા પંખીઓ કે તેની ડાળી ઉપર ખીલતી કળીઓ કે પુષ્પો અથવા પાંદડાં-ડાળીઓ કે થડથી નથી. વૃક્ષના મૂળની માવજત, જેટલી વધુ સુરેખ તેટલું જ વૃક્ષ વધુ સુંદર અને મજબૂત.

આ 'ઓળખ' પુસ્તક આપણા અધ્યાત્મ પથ પર આલોક પાથરે છે અને ધાર્મિક જીવન જીવવા માટેની જડીબુટ્ટીની ગરજ સારે છે.

આદરણીય સ્વામી જીતશોકાનંદજી મહારાજના આ પવિત્ર અને સ્તુત્ય કાર્યને અનેક સાધુવાદ. મુમુક્ષુ હૃદયના બૌદ્ધિક સ્તર પરથી આતમની અટારીએ પગલાં માંડતી પેઢીને 'ઓળખ' ભોમિયો થઈને અંતરને ઓરડે બેસાડશે તે એક નિર્વિવાદ સત્ય છે.

'ઓળખ'નું મનન, ચિંતન અને નિદિધ્યાસન મુમુક્ષુઓનું બહુવિધ માંગલ્ય કરો.

હરિ ૐ શાંતિ

૨૭.૧૧.૨૦૧૩ ૐ

સાધારણ માણસોને મામૂલી ચીજોની ઝંખના હોય છે. કારણ એને એમાં જ આનંદ મળી શકે એમ છે પરંતુ તમારા જીવન કંઈ મામૂલી જીવન નથી, તો પછી તમે લોકો મામૂલી ચીજો ઝંખતા રહી તેમાં જ સંતોષ માનતા રહો એ કેમ ચાલે ?

- સ્વામી પ્રણવાનંદજી

□ □ □

મનુષ્ય સારો મનુષ્ય ત્યારે જ બની શકે છે કે જ્યારે તે મહાન આદર્શ અને મહોચ્ચ ઉદ્દેશને અપનાવી લે છે. અને તેને હૃદયમાં જેટલા પ્રમાણમાં જાગતા રાખી શકશો તેટલા જ પ્રણામમાં તેને અનુસરવાનો આગ્રહ વધશે અને તેને જેટલા પ્રમાણમાં જીવનમાં ઉતારી શકાશે તેટલા જ પ્રમાણમાં જીવન ઉન્નત અને મહાન બનશે.

- સ્વામી પ્રણવાનંદજી

ભારતીય દર્શન - સંસ્કૃતિ - ધર્મ

ભારતીય દર્શન-સંસ્કૃતિ-ધર્મમાં પ્રથમ વેદોની વાત આવે છે. વેદ એ 'વિદ્' ધાતુમાંથી આવેલ છે. જેનો અર્થ જાણવું થાય છે. જેમાં 'સંહિતા'એ મંત્રોનો સમૂહ છે. જ્યારે 'બ્રાહ્મણ' એ નૈતિક આદેશો, ધાર્મિક કર્તવ્યો છે અને 'ઉપનિષદો' છે, જેમાં તાત્ત્વિક ચિંતન છે. વેદોમાં કુલ મંત્રો ૨૦,૩૮૯ જેટલાં થાય છે. જે બ્રાહ્મણ અને ઉપનિષદો ઉપરાંતના છે.

'ઉપનિષદો'નું તત્ત્વચિંતન એક ચોક્કસ વિચાર કેન્દ્ર પર ક્રમબદ્ધ નિરૂપાયેલ નથી પરંતુ 'બ્રહ્મસૂત્ર' કે જે 'વેદાન્ત સૂત્ર' પણ કહેવાય છે. તેમાં વ્યવસ્થિત રૂપમાં ચિંતન છે. ઉપનિષદના ચિંતનનું 'વ્યવહારૂ-સ્વરૂપ' 'શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા' છે. અને આ ત્રણે 'પ્રસ્થાનત્રયી' તરીકે ઓળખાય છે.

જીવનની પ્રાથમિક જરૂરિયાતો પ્રાણીમાત્રમાં સમાનરૂપે છે. તે વૃત્તિઓ પછીનું વિશેષ તત્ત્વ 'બુદ્ધિ' મનુષ્યમાં જ છે. જેથી તેણે તે પછી જીવન-મૃત્યુ, આત્મા-બ્રહ્મ કે પરમાત્મા અને જગતના રહસ્ય જાણવા ચિંતન કર્યું. શ્વેતાશ્વેતર ઉપનિષદના પ્રથમ શ્લોકમાં પણ આવી જ જિજ્ઞાસા છે. સાથે સુખ-દુઃખ ભોગવીએ છીએ તો તેના અંગે કયા નિયમો છે. આ બધાનું ચિંતન કરતા જે 'પરમ તત્ત્વ'નો ઋષિઓએ સાક્ષાત્કાર-દર્શન કર્યાં તે બાબતો 'દર્શનો' કહેવાયા. ભારતીય દર્શનમાં આ જ બાબત મૂળ આધાર છે.

પરમ તત્ત્વના દર્શન કરાવતા ભારતીય દર્શનોમાં વેદ આધારિત

'આસ્તિક' અને વેદના અસ્વીકાર કરતા દર્શનો **'નાસ્તિક'** કહેવાયા.

જો કે ધર્મ અને દર્શન વચ્ચે ભેદ રેખા છે. **ધર્મ એ જીવન પદ્ધતિ છે, દર્શન વિચારધારા છે અને તે કોઈ પણ ધર્મનો આધાર બની શકે છે. તેનો ઉદ્દેશ પરમતત્ત્વનું સત્યનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો છે. ધર્મ ક્રિયાકાંડ અને પ્રણાલિકાઓ સાથે જોડાયેલ છે.**

આમ, વૈદિક પરંપરાના આસ્તિક દર્શનમાં ન્યાય, વૈશેષિક, સાંખ્ય, યોગ, મીમાંસા, વેદાંત જે ષડ્ દર્શન છે. જ્યારે નાસ્તિક દર્શનો ચાર્વાક, બૌદ્ધ, જૈન છે. જો કે બધામાં મતભેદ છતાં અપવાદ સિવાય મૂળભૂત સમાનતા 'તત્ત્વ'ની ફક્ત તાર્કિક ચર્ચા કે બૌદ્ધિક કુતુહલ નથી પણ નૈતિક અને આધ્યાત્મિકતાનું પરિશીલન એ જીવનનું લક્ષ્ય છે. આત્માનું અસ્તિત્વ, કર્મનો સિદ્ધાંત, પુનર્જન્મ, મોક્ષ, નૈતિકતા, જગતની વાસ્તવિકતાની ચર્ચા તેમાં સમાયેલ છે.

દર્શનોનો વિચાર કરતા અગાઉ જણાવ્યું તેમ વેદ-શાસ્ત્રો-સૂત્રો-ઉપનિષદોનો તેમાં સમાવેશ થાય છે. તે અંગે શાસ્ત્રોના નિર્ણય માટે એક શ્લોક છે.

"ઉપક્રમોપસંહારા વભ્યાસોડપૂર્વતા ફલમ્ ।
અર્થવાદોપપત્તિશ્ચ લિંગં તાત્પર્યનિર્ણયે ॥

- શાસ્ત્રોનું તાત્પર્ય સમજવા માટે છલિંગો 'ઉપક્રમ-ઉપસંહાર, અભ્યાસ, અપૂર્વતા, ફળ, અર્થવાદ, ઉપપત્તિ'નો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે."

તે જ રીતે 'સૂત્ર' અંગે પણ એક શ્લોકમાં તેનું સ્વરૂપ વર્ણવ્યું છે.

"અલ્પાક્ષરં સન્દિગ્ધં સારવદ્ વિશ્વતોમુખમ્ ।
અસ્તોભમનવદ્યન્ચ 'સૂત્રમ્' સૂત્ર વિદો વિદુઃ ॥

- થોડા અક્ષરો, સંદેહનું નિરાકરણ, સારગર્ભ, ઘણાં અર્થો સમાયેલ હોય, જેના એક પણ અક્ષરને અવગણી કે અવહેલી ન શકાય, નિન્દા યોગ્ય ન હોય એવી રચનાને પંડિતો 'સૂત્ર' કહે છે."

વેદાંત કે ઉપનિષદો એ સમગ્ર વેદ નથી પણ વેદનો જ્ઞાનકાંડ છે. જે વેદના ઉત્તર કે શેષ ભાગમાં રહેલો છે. માટે તેનું નામ 'વેદાંત' છે.

વેદો કે ઉપનિષદોના અભ્યાસમાં ઘણી બાબતોમાં સ્થૂળ અર્થમાં વિરોધાભાસ જોવા મળે છે. જેથી તે અંગે સંશય થાય છે. આ સંશયોનું નિરાકારણ કે મીમાંસા કરવી રહી તેથી આ દર્શનને 'મીમાંસા' પણ કહેવાય છે.

વેદના પૂર્વ ભાગ કે જેમાં કર્મકાંડ આવેલ છે. તેમાં પણ સ્થૂળ દષ્ટિથી જે વિરોધાભાસ દેખાય છે. તેના પણ નિરાકરણ માટે વેદવ્યાસ બાદરાયણના શિષ્ય જૈમિનિએ જે સૂત્રોની રચના કરી યુક્તિ-વિચારો દ્વારા સંશયને દૂર કરવા પ્રયાસ કર્યો તે જૈમિનિ કૃત 'પૂર્વ મીમાંસા' દર્શન થયું.

મહર્ષિ વેદવ્યાસે જ્ઞાનકાંડ અને ઉપનિષદ્ ઉપરના સંશયોના નિરાકરણ માટે જે સૂત્રોની રચના કરી જે 'બ્રહ્મ સૂત્રો' છે. તે દર્શન 'ઉત્તર મીમાંસા' તરીકે ઓળખાય છે.

'વેદાન્તો નામ ઉપનિષદ્ તત્ પ્રમાણાનિ સૂત્ર ભાષ્યાદીનિ' ઉપનિષદ્ અને તે ઉપનિષદોને પ્રમાણ ગણી જે બધાં સૂત્રો અને ભાષ્યની રચના થઈ તેનું નામ 'વેદાંત'.

બ્રહ્મસૂત્રની રચનાનો પ્રથમ હેતુ સ્થૂળ અને ગૌણ છે. જેમાં વેદ-ઉપનિષદમાં જે વિષય પર જુદા જુદા મત જોવા મળે છે. વિરોધ દેખાય છે. તેમાં વેદ જે અપૌરુષેય ગણાય છે. તે સ્વતઃ પ્રમાણ છે તેના ઉપર સંદેહ ઊભા થાય છે. તેનું નિરાકરણ કરવું. પરંતુ સુક્ષ્મ અને મુખ્ય હેતુ 'બ્રહ્મ સૂત્રયતે યથાતથ્યેન નિરૂ પ્યતે' છે. આ વ્યુત્પતિનો અર્થ એજ થાય છે કે શાસ્ત્રની મદદથી બ્રહ્મતત્ત્વનું 'ખરેખરું' નિરૂપણ થાય છે. માટે બ્રહ્મતત્ત્વ નિરૂપણ જ તેનો ઉદ્દેશ્ય છે. આ હેતુ તેના ઉપક્રમથી ઉપસંહાર સુધી બધે જ રહેલો છે.

બ્રહ્મતત્ત્વ સાથે, જીવતત્ત્વ, જગત તત્ત્વ, સાધન તત્ત્વ, સિદ્ધિ તત્ત્વ પણ જોડાયેલ હોય તેનું પણ નિરૂપણ અનિવાર્ય હોય તેનો વિચાર થયેલ છે.

અહીં અગત્યની વાત છે કે વિચાર દ્વારા પરમતત્ત્વની અપરોક્ષાનુભૂતિ

મેળવી શકાતી નથી માટે મૂળ લક્ષ્ય બ્રહ્મની અપરોક્ષાનુભૂતિ છે. તો પછી તેનો વિચાર કેમ કરવો જરૂરી છે ?

આ અંગે શ્રીમદ્ ભાગવત (૧/૧૮/૨) કહે છે કે 'આકાશ અનંત છે તેથી પક્ષીએ ઊડવું જ નહીં તેમ નહીં પરંતુ સામર્થ્ય અને અધિકાર મુજબ ઊડવું. તેવું જ બ્રહ્મ માટે સાધકે જાણવું.'

વળી કેનોપનિષદ્ કહે છે કે (૨/૩૦) 'જે કહે છે કે મેં જાણ્યું તે અજ્ઞ, જે કહે છે કે હું જાણી શક્યો નથી તેણે કંઈક અંશે હૃદયમાં અનુભવ પામ્યો છે.

ભારતીય ષડ્ દર્શન એ ભારતીય ધર્મનું અંગ છે. જેથી ભારતીય સંસ્કૃતિ-ધર્મ-સમાજ ઉપર તેનો પ્રભાવ રહેલો છે અને તે જ તેની 'ઓળખ' બની રહી છે.

આચાર્ય સ્વામી પ્રણવાનંદજીએ તેમના સૂત્રરૂપમાં આપેલ જીવન દર્શન 'સંઘવાણી'નું પ્રથમ સૂત્રમાં જીવનનો ઉદ્દેશ્ય દર્શાવ્યો છે. સૂત્ર છે.

'લક્ષ્ય કયું છે ? - જવાબ - આત્મોપ્લબ્ધિ અને મહામુક્તિ'.

મહર્ષિ શ્રી અરવિંદે પણ ભારતીય સંસ્કારની ચાર ખૂબીઓની વાત કરી છે. પ્રથમ ખૂબી એ છે કે - ભારતના લોકો (અભણ રૈયત સુદ્ધા) એક બાબતે જુદા પડી આવે છે. સદીઓની તાલીમને કારણે તેઓ ભીતરની વાસ્તવિકતાની વધારે સમીપ છે. વળી વાસ્તવિકતા અને જગતની અજ્ઞાનતાને જુદી પાડનારી દિવાલ બહુ જાડી નથી પરિણામે ભગવાન અને આત્માની તથા સ્વ અને શાશ્વતીની ઝાંખી તરફ એમને દોરી જવામાં અન્ય કોઈપણ (દેશના) લોકો કરતાં કે ભદ્ર લોકો કરતા વધારે સરળતા રહે છે.

ભારતીય સંસ્કારની બીજી ખૂબી એ કે વિચારોનું હાર્દ કે પ્રબળ આકાંક્ષાની વાત આવે ત્યારે હંમેશાં ચાલક બળ તરીકે એમાં આધ્યાત્મિક ઝંખના જ રહી છે.

ત્રીજી ખૂબી એ કે ભારતીય લોકમાનસની ચાવી આધ્યાત્મિકતા જ રહી છે અને તેથી અનંતતાની વાતો પારકી લાગતી નથી.Spiritulity in indeed the master key of Indian mind; the sense of the in finite is native to it.'

ચોથી ખૂબી સમજાવતા શ્રી અરવિંદ કહે છે -માનવ ઈતિહાસના પ્રથમ યુગમાં આત્માની શોધ થઈ; બીજા યુગમાં ધર્મની શોધ થઈ અને ત્રીજા યુગમાં શાસ્ત્રોની શોધ થઈ. આ ત્રણે યુગો સાવ વેગળા(exciusive) ન હતા.

વિશ્વમાં ભારતીય વેદાંતના પ્રચારક અને યુગપુરુષ સ્વામી વિવેકાનંદે કહ્યું છે કે '...પ્રત્યેક સંસ્કૃતિ કોઈ એકાદ પાયારૂપ હેતુને લઈને વિકસતી હોય છે. ઈંગ્લેન્ડમાં ન્યાયપ્રણાલી, ફ્રાંસમાં મુક્તિ, અમેરિકામાં સ્વાતંત્રતાની ભાવનાની, ઈર્દગીર્દ માનવ અને જગતની ઉત્ક્રાંતિ થતી રહી છે. ભારતમાં ધર્મનો મહિમા છે.

વધુમાં કહે છે કે "હવે જ નેતાઓ, મૂડીવાદીઓ અને જાગૃત-પ્રબુદ્ધ નાગરિકની જવાબદારી શરૂ થાય છે. કે 'આ ધર્મ એટલે શું ? ખરો ધર્મ શેમાં છે ? ધર્મમાં રહેલા આધ્યાત્મના ભાવને ઉજાગર કરવાનો પ્રયત્ન થાય છે ખરો ?'

જે ધર્મનું પાલન નાગરિકોમાં આત્મશ્રદ્ધા જગાડે, તેને માનવ ગૌરવ અપાવે તે જ કોઈપણ ધર્મનો મૂળ આશય છે..."

એક મહત્વનું નિરીક્ષણ કરતા ભારતના ગરીબો કે આર્થિક રીતે ભારે ભીડ અનુભવતી મોટાભાગની પ્રજા માટે ગદ્‌ગદ્ થઈ જતાં સલામ કરી તેમણે લખ્યું છે કે '...વિશ્વના ઘણાં દેશોના ગરીબો મેં જોયા છે. તેઓ અંગે જાણ્યું છે પણ ભારતમાં ગરીબો જે રીતે તેમની વિષમ સ્થિતિનો હસતે મોંઢે (કે પછી તુલનાત્મક ઓછી ગુનાખોરી સાથે ભાવિ નિરાશાજનક હોવા છતાં) જીવન વ્યતિત કરે છે. તે ભારતમાં ધર્મ, શ્રદ્ધા અને ઈશ્વરના ડર કે આદરને આભારી છે. આવી જ ધર્મ પરાયણતા કે ગુણો સમાજના સુખી નાગરિકોમાં જોવા મળતા નથી. આવા ઉમદા ગરીબોને બેઠા કરવા તેમના ઘર સુધી વિકાસનાં ફળો પહોંચે તે રીતની રાજનીતિ અને ઔદ્યોગિક નીતિ હોવી જોઈએ...'

આમ સાચા ધર્મ-દર્શન અને આધ્યાત્મનો સર્વજનો સુધી પરિચય થાય, પ્રબુદ્ધ અને નીતિ નિર્ધારકો તેમાં પ્રેરણા મેળવે, સામાન્ય જનો સુધી વિકાસના ફળો પહોંચે અને તેઓ ઉમદા અને નીતિ પરાયણ જીવન જીવી વિકાસ કરે, એજ હેતુ આ પુસ્તકનો પણ છે.

સાંખ્ય દર્શન

આ દર્શન બધા દર્શનોમાં સૌથી પ્રાચીન મનાય છે. જેના પ્રણેતા મહર્ષિ કપિલ છે. જેને 'કાપિલ સાંખ્ય' અથવા 'સાંખ્યકારિકા' પણ કહે છે. આ દર્શનમાં પુરુષ અને પ્રકૃતિને આદિ તત્ત્વ ગણી બીજા ૨૩ તત્ત્વો વિશે વિચાર થયેલો છે. આમ સંખ્યાની દષ્ટિથી વિચાર થયેલ છે. માટે 'સાંખ્ય' નામ પડ્યું છે.

❊ મહર્ષ કપિલે પોતાની અનુભવ દષ્ટિને આધારે જોયું કે વિશ્વ-પ્રપંચમાં જે વિદ્યમાન છે તેમાંનું એક તત્ત્વ ચેતન તત્ત્વ કે જેનું નામ પુરુષ છે. તે પૂર અથવા દેહમાં વિરાજે છે. તે ચેતન છે. ઉપરાંત નિષ્ક્રિય અને નિર્વિકાર છે.

❊ બીજું તત્ત્વ જડ કે જેનું પ્રકૃતિ એવું નામ છે તથા તે પ્રધાન અને અવ્યક્તના નામે પણ ઓળખાય છે. તે જડ હોવા છતાં ચંચળ, વિકારશીલ અને પરિણામ ધર્મી છે.

❊ આ બંને તત્ત્વોના સંયોગ-વિયોગથી સંસારની સૃષ્ટિ, સ્થિતિ અને પ્રલય કાર્ય થતું રહે છે.

❊ પ્રકૃતિ આ વિશ્વ સંસારના નિર્માણ કાર્યમાં સર્વ પ્રકારે કર્તા-હર્તા છે માટે પ્રધાન અને વિશ્વ સંસાર વ્યક્ત અવસ્થામાં પ્રગટ થાય તે. પહેલાનું તેનું જે સ્વરૂપ છે, તેવી પ્રકૃતિ અવ્યક્ત નામથી ઓળખાય છે.

❋ આ મતવાદની દૃષ્ટિએ પુરુષ અને પ્રકૃતિ બંને અલગ તત્ત્વ છે. તથા અનાદિ અનંત છે.

❋ પ્રકૃતિ જડ છે પરંતુ ચેતન પુરુષને આધિન નથી છતાં ચેતન પુરુષના સ્પર્શ કે સાનિધ્ય વિના તેમાં કોઈ ક્રિયા શક્તિ પ્રગટ થતી નથી.

❋ પ્રકૃતિને પુરુષનો સંસ્પર્શ થાય છે ત્યારે પ્રકૃતિમાં પુરુષના ચેતનનો આભાસ થાય છે તથા પુરુષમાં પ્રકૃતિની લીલા જોવાની વૃત્તિ જાગે છે. શંકા-શું વિકારશીલ પ્રકૃતિના સંસ્પર્શથી નિર્વિકાર પુરુષ પણ તેનું શાંત સ્વરૂપ છોડી ચંચળ અને વિકાર ધર્મી બની જાય છે ?
સમાધાન-સાંખ્ય દર્શનના મત મુજબ પુરુષ નિર્વિકાર હોવા છતાં દ્રષ્ટા, ભોક્તા અને સાક્ષી સ્વરૂપ છે.

❋ નિર્વિકાર ચેતન પુરુષ અને પરિણામ ધર્મી પ્રકૃતિના સંયોગથી સૃષ્ટિ કાર્ય કેવી રીતે થાય છે ? જે અંગે દૃષ્ટાંત દ્વારા સમજાવ્યું છે કે -

'એક જંગલમાં એક લંગડો અને આંધળો રહેતા હતા. તેમનો મેળાપ થતાં આંધળાએ પોતાની ચાલવા-ફરવાની શક્તિની બહાદુરી બતાવવાની ઈચ્છા કરી અને લંગડાને ખંભે બેસાડી એની મદદથી ચાલવા-ફરવા લાગ્યો. તેની કામગીરીથી લંગડો જે શાંત-નિર્વિકાર હતો તેના મનમાં ચંચળતા થતાં તેને મૂંઝવણ થઈ. તેણે આંધળાના બંધનથી મુક્ત થવા તેને સહકાર આપવાનું બંધ કરતાં તે પોતાના શાંત સ્વરૂપને પામ્યો. અહીં જડ પ્રકૃતિ આંધળો અને પુરુષ ચેતન લંગડો છે. જે કેવી રીતે જડના પ્રભાવમાંથી મુક્ત થઈ પોતાના સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરે છે તે ઉપર દૃષ્ટાંત દ્વારા જોયું.

❋ સાંખ્ય દર્શનની સૃષ્ટિ પ્રણાલી યુક્તિબદ્ધ અને વિજ્ઞાનમાં છે. સેંકડો વર્ષોના સંશોધન પછી એક જ'element' થી સૃષ્ટિતત્ત્વનું નિર્માણ થયું છે. જેને તેઓ'Protyle' કહે છે. પહેલા તેઓ ૫૦ થી ૭૦element થી વિશ્વ બ્રહ્માંડ; જીવ જગતનું નિર્માણ થયું છે તેમ માનતા હતા.

❋ પાશ્ચાત્ય વૈજ્ઞાનિકો અને સાંખ્યનું પ્રકૃતિ તત્ત્વ એક જ છે, પરંતુ

વૈજ્ઞાનિકોનું રીચર્સ ફક્ત સ્થૂળ દુનિયા સુધી જ સીમિત છે અને દુનિયાનું નિર્માણ 'Protyle' થી જ થયું છે તેમ માને છે પરંતુ સાંખ્યસૂક્ષ્મ અને કારણ જગત સુધી પહોંચે છે. આ ત્રણેનું મૌલિક ઉપાદાન તેને જ સાંખ્ય પ્રકૃતિ કહે છે.

❋ સૃષ્ટિ વિકાસના ક્રમ વિષે આપણે ત્યાં પુરાણો ૮૪ લાખ યોનિની વાત કરે છે. પશ્ચિમના 'theory of evolution' ના સિદ્ધાંતમાં ૫૩,૭૫,૦૦૦ જન્મની વાત કરે છે. ધીમે ધીમે તેમાં વધારો થતો જાય છે. આટલો મતભેદ છે.
સૂક્ષ્માતિ સૂક્ષ્મ પ્રકૃતિમાંથી સ્થૂળ જગતનું નિર્માણ કેવી રીતે અને કયા ક્રમમાં થયો ?

❋ અવ્યક્ત પ્રકૃતિ એ ગુણધર્મી છે. જેથી તેમાં સત્ત્વ, રજ, તમ ત્રણે ગુણો વિદ્યમાન છે. એ હંમેશાં સાથે રહે છે પરંતુ તેઓ સામ્ય અવસ્થામાં હોય ત્યારે સૃષ્ટિ કાર્ય બંધ રહે છે. પરંતુ વિષમતા આવે ત્યારે (આ ત્રણે ગુણો પરસ્પર વિરોધી છે માટે તે આવે છે) સૃષ્ટિ કાર્ય થાય છે. ગુણ એટલે દોરી. દોરી જેમ બંધન કરે છે તેમ આ ગુણો પણ બંધનકારક છે.

પ્રકૃતિમાં પ્રલય પછી વિકાર કે વિષમ અવસ્થા ઉત્પન્ન થાય છે. ત્યારે પ્રથમ મહત્ તત્ત્વ કે જેને બુદ્ધિતત્ત્વ કે સંકલ્પ શક્તિ કહે છે. તે ઉત્પન્ન થાય છે. તેનું તે પ્રથમ પરિણામ હોવાથી બીજા તત્ત્વોથી શ્રેષ્ઠ છે. માટે મહત્ કહેવાય છે. કંઈપણ કરવા માટે કે બનવા માટે વિચાર જાગતા, બુદ્ધિ અને સંકલ્પશક્તિની આવશ્યકતા થાય છે. તે થતાં જ તરત જ કર્તૃત્વનું અભિમાન આવે છે. જેને અહંકાર કહેવાય છે. (હું-મારું વગેરે) તે આવતા જ સૃષ્ટિની ગતિ પણ ભેદ મુખી વિચિત્ર બની ગઈ. વળી તેમાં સાત્ત્વિક; રાજસિક, તામસિક એવા ભાગ છે. જેથી દરેક વસ્તુ પણ જુદા જુદા ગુણ વાળી બની. ત્યારે સૃષ્ટિ કાર્ય સેન્દ્રિય જે સત્ત્વ ગુણથી ઉત્પન્ન-હસ્ત, પાદ, વાક્, વાયુ,

ઉપસ્થ. પંચ કર્મેન્દ્રિય અને ચક્ષુ, કર્ણ, નાસિકા, જીહ્વા, ત્વક્ જેવી પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય અને મન એમ અગિયારનો એક પ્રવાહ થયો. બીજા પ્રવાહમાં નિરીન્દ્રિય તમોગુણથી ઉત્પન્ન રૂપ-રસ-શબ્દ-ગંધ-સ્પર્શ આ પંચ તન્માત્રા થયાં. આ પાંચ તન્માત્રાથી પંચીકરણ દ્વારા પંચ સ્થૂળ ભૂત. આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જળ અને પૃથ્વી ઉત્પન્ન થયા. જેના દ્વારા આ સ્થાવર જંગમ જગતની સૃષ્ટિ થઈ.

❊ **પંચીકરણ :-** પંચીકરણની પ્રક્રિયા એવી છે કે દરેક ભૂતના બે ભાગ કરવા તેમાંથી એક ભાગ લઈ તેના ચાર સરખા ભાગ કરી તે દરેક ભાગ બાકીના ચારેય ભૂતના અડધા ભાગ સાથે મેળવી દેવા આવી જ રીતે પંચ તન્માત્રાના સંમિશ્રણથી પંચ મહાભૂત ઉત્પત્તિ થયા છે.

❊ **સાંખ્યકારના મતે દરેક ભૂતના પાંચ તત્ત્વ છે.**
આકાશ-કામ, ક્રોધ, શોક, મોહ, ભય.
વાયુ - ચલન, બલન, ધાવન, પ્રસારણ, આકુંચન.
તેજ - ક્ષુધા, તૃષા, આલસ્ય, નિંદ્રા, કાંતિ.
જલ - શુક્ર, વીર્ય, રુધિર, મૂત્ર, પરસેવો.
પૃથ્વી - અસ્થિ, માંસ, નાડી, ત્વચા, રોમ.

❊ તન્માત્રાનો અર્થ થાય છે'only that' એટલે કે માત્ર તેજ. સ્થૂળભૂતનું જે સૂક્ષ્મ સત્ત્વ 'essense' હોય છે. તે જ તેની તન્માત્રા છે. આકાશનું-શબ્દ, પૃથ્વીનું-ગંધ, અગ્નિનું-રૂપ, વાયુનું-સ્પર્શ અને જળનું તન્માત્ર છે - રસ.

❊ સત્ત્વગુણનો ધર્મ પ્રકાશ છે. માટે પ્રકાશ શક્તિવાળી અગિયાર ઈન્દ્રિયો સર્જાઈ.

❊ તમો ગુણનો ધર્મ આવરણ અંધકાર છે માટે જડ સ્થૂળ ભૂતની સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ.

❊ અહીં જે ઈન્દ્રિયોની વાત છે તે સૂક્ષ્મશક્તિ છે. ચક્ષુ-કર્ણ વગેરે તો અંગો

છે. જે સ્થૂળ ભૂતથી નિર્માણ થયેલ છે. તેથી દાર્શનિક ભાષામાં ગોલક (સ્થાન) પણ તેને કહે છે.

❊ **શંકા -** જડ પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન મન-બુદ્ધિ, અહંકાર વગેરે જડ કેમ નથી ?

❊ **સમાધાન -** સંસાર જડાત્મક નથી. અગાઉ જોયું તેમ પુરુષ-પ્રકૃતિ બંનેના સંયોગથી જ સંસારની સૃષ્ટિ થઈ છે. માટે ચેતન પુરુષના સાનિધ્યથી પ્રકૃતિમાં પણ ચેતનનો ભાસ થાય છે. પ્રકૃતિના સાનિધ્યથી તેના વિકાર ધર્મનો પ્રભાવ પુરુષમાં પડેલો દેખાય છે. આમ અકર્તા પુરુષ પણ કર્તા જેવો દેખાય છે. આ ભ્રમમાંથી મુક્ત થવું તેજ સાંખ્ય મત મુજબ મુક્તિ છે.

❊ સાંખ્ય દર્શનનો પ્રતિપાદ્ય વિષય ૨૫ તત્ત્વો છે. તેને (૧) પ્રકૃતિ (૨) પ્રકૃતિ-વિકૃતિ (૩) વિકૃતિ (૪) અનુભય રૂપ એવા ચાર વિભાગમાં વહેંચવામાં આવ્યા છે.

❊ **પ્રકૃતિ -** જે બીજાને જન્મ આપે છે પરંતુ એનો કોઈ જન્મદાતા નથી. અહીં સાંખ્ય દર્શનમાં મૂળ પ્રકૃતિએ મહ્ત તત્ત્વને જન્મ આપ્યો પણ તેને જન્મ આપનાર કોઈ નથી.

❊ **પ્રકૃતિ-વિકૃતિ -** (મહત્ તત્વ, અહંકાર અને પંચ તન્માત્રા) પ્રકૃતિ એ પ્રથમ મહ્ત્ તત્ત્વને જન્મ આપ્યો. તેણે અહંકાર અને અહંકારે પંચ તન્માત્રાને જન્મ આપ્યો. આજ પંચ તન્માત્રા માંથી પંચ મહાભૂતનો જન્મ થયો (જે જન્મ આપે પણ છે અને લે પણ છે.)

❊ **વિકૃતિ -** (પંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય, પંચ કર્મેન્દ્રિય, પંચ મહાભૂત અને મન) આ સોળ વિકૃતિ કે સોળ વિકાર તરીકે પણ ઓળખાય છે. એમને જન્મ મળે છે પરંતુ તે કોઈ તત્ત્વને જન્મ આપતા નથી.

❊ અનુભયરૂપ (પુરુષ) અન્+ઉભય. જે બંને નથી. પ્રકૃતિ અને વિકૃતિ પણ નથી. જેને કોઈ જન્મ આપનાર નથી કે તે કોઈને જન્મ આપતો પણ નથી.

આમ પ્રકૃતિ (૧)+પ્રકૃતિ-વિકૃતિ (૧+૧+૫=૭)+વિકૃતિ (૫+૫+૫+૧=૧૬)+અનુભયરૂપ (૧) = ૨૫ તત્ત્વ.

આ ૨૫ તત્ત્વનો અનુભવ જેનું સાંખ્ય મુજબનું નામ 'પ્રમા' છે.

જે પ્રણાલિકા વડે તેનો અનુભવ થાય છે. તેને 'પ્રમાણ' કહે છે.

❊ **પ્રમાણ** - જેના દ્વારા કોઈ વસ્તુનો યથાર્થ અનુભવ થાય તેને પ્રમાણ કહે છે. જેના પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, (આપ્તવચન) આગમ પ્રકાર છે.

❊ **પ્રત્યક્ષ** - પંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય દ્વારા વસ્તુનો સાક્ષાત્-યથાર્થ અનુભવ મળે તેને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ કહેવાય છે.

❊ **અનુમાન** - કાર્ય હેતુના જ્ઞાન દ્વારા કારણનો અનુભવ, કારણ હેતુના જ્ઞાન દ્વારા કાર્યનો અનુભવ. કાર્ય-કારણ સિવાય કોઈ બીજા હેતુ દ્વારા બીજા પદાર્થનો અનુભવ અનુમિતિ પ્રમાણના કારણને અનુમાન પ્રમાણ કહે છે.

પ્રત્યક્ષ વસ્તુની સાથે સંબંધિત કોઈ અપ્રત્યક્ષ વસ્તુનું જ્ઞાન અનુમિત જ્ઞાન કહેવાય છે. તે જ્ઞાનના સાધનને અનુમાન પ્રમાણ કહેવાય છે. ઉ.ત. ધૂમાડો જોયો ત્યાં અગ્નિનો અપ્રત્યક્ષ અનુભવ અનુમાનથી કર્યું માટે તે અનુમાન પ્રમાણ છે.

❊ **આપ્ત વચન** - આપ્ત એટલે યથાર્થ વક્તા તેમનું વચન એટલે આપ્ત વચન જેને શબ્દ પ્રમાણ એવા નામથી પણ ઓળખવામાં આવે છે. વેદાદિ શાસ્ત્રોને આપ્ત વચન, અગમ, શબ્દ પ્રમાણ કહી શકાય. સાંખ્ય દર્શન આ પ્રમાણને સૌથી વધુ મહત્ત્વ આપે છે. વેદની પ્રમાણિકતાનો હરહંમેશ સ્વીકાર કરી તેને સમર્થન આપે છે.

❊ સાંખ્ય મત ઈશ્વર સંબંધે કહે છે કે - 'ઈશ્વર સિદ્ધે પ્રમાણાભાવાત્ તત્ સિદ્ધઃ' એટલે કે 'એવું કોઈ પ્રમાણ મળતું નથી જેના દ્વારા સૃષ્ટા, પાતા, સંહર્તા રૂપી ઈશ્વરને સાબિત કરી શકાય.

વેદાંત દર્શનના, ઉપનિષદ, ગીતા વગેરે સાથે અહીં મોટો મતભેદ છે

છતાં તે વેદને પ્રમાણ ગણે છે. જ્યાં સગુણ ઈશ્વરની વાત વેદમાં છે. તેની વ્યાખ્યા કપિલ મુનિએ જુદી રીતે કરી છે. છતાં તે નિરીશ્વરવાદી છે તેમ પણ ન કહી શકાય. કારણ કે કોઈપણ સ્થાને ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ નથી તેમ કહ્યું નથી. તેમના મત મુજબ સૃષ્ટિનું સર્જન ચુંબક અને લોખંડ વચ્ચેની આકર્ષણની ક્રિયા થાય છે. તેવી રીતે ચેતન પુરુષ અને અચેતન પ્રકૃતિના પારસ્પરિક સંસ્પર્શથી, આપોઆપ સૃષ્ટિ કાર્ય થયું છે.

❊ સાંખ્ય દર્શનનો ચેતન પુરુષ અને વેદાંતનો ચેતનાત્મક વચ્ચે ભેદ છે છતાં સાંખ્ય દર્શન પણ ચેતન પુરુષને કયાંક કયાંક આત્મા કહે છે. પરંતુ વેદાંતનો આત્મા એક જ છે. જ્યારે સાંખ્યનો પુરુષ બહુ છે.

❊ શરીરના આધારની અંદર મન, બુદ્ધિ, અહંકાર તથા ઈન્દ્રિયોની સાથે જે પુરુષ સીમિત રહે છે. તે છે જીવ. સાંખ્ય મત પ્રમાણે પુરુષ એટલે જ જીવ. આ જીવ પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન દેહ-મન-બુદ્ધિ સાથે એકાત્મ અનુભવી અવિવેકથી તેમની ક્રિયા-પ્રતિક્રિયાથી પોતાને સુખી-દુઃખી માને છે. જે તેના સંસાર બંધનનું મૂળ કારણ-હેતુ છે.

❊ આ મત મુજબ સંસાર બંધનથી મુક્તિનું સાધન 'જ્ઞાન મુક્તિ' છે. જ્ઞાન એટલે વિવેક. પ્રકૃતિ-પુરુષના ૨૫ તત્ત્વોનો ઊંડો વિચાર વિમર્શથી ભેદ અલગતારૂપી વિવેક ઉત્પન્ન થાય છે. જે વિવેક છે.

દૃષ્ટાંત - ખાનદાન શાંત યુવાન જડબુદ્ધિવાળી અજ્ઞાન યુવતીના સ્પર્શથી ચંચળ બની મોહવશ પતન થયું. એક મહાન પુરુષ તેનાથી પરિચિત હતા. તેમણે તેને સમજાવી તેના ખાનદાનીની યાદ અપાવતા તે યુવતીનો સંસર્ગ છોડી ફરી પોતાના અસલ સ્વરૂપને પામ્યો.

❊ સાંખ્યનો પુરુષ જે ગીતાના પરા-પ્રકૃતિ-અક્ષર પુરુષ છે.
સાંખ્યની પ્રકૃતિ તે ગીતાના અપરા-પ્રકૃતિ-ક્ષર પુરુષ છે.

આ ઉપરાંત ગીતામાં ભગવાન પોતાને ઉત્તમ પુરુષ-પુરુષોત્તમ-પરબ્રહ્મ કહી ઓળખાવે છે.

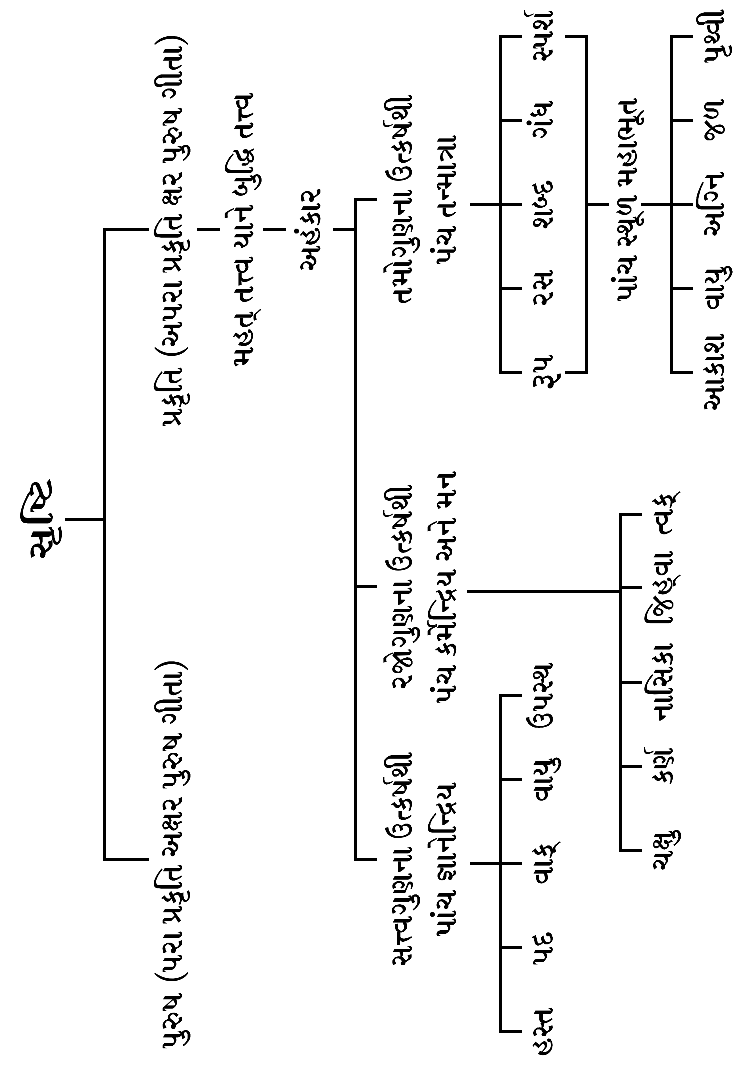

યોગ-દર્શન

યોગ દર્શનના પ્રણેતા મહર્ષિ પતંજલિ છે. આથી તેને 'પાતંજલ દર્શન' તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. યોગ શબ્દ **યુજ્** ધાતુ માંથી ઉત્પન્ન થયો છે. જેનો અર્થ સંયોગ કે મિલન થાય છે. જે સાધના દ્વારા જીવાત્મા અને પરમાત્માનું મિલન થાય છે. તેને યોગ કહેવાય છે. યોગ સૂત્રમાં ૧/૧ 'યોગાત્ ચિત્ત વૃત્તિ નિરોધઃ' એટલે કે જેનાથી ચિત્ત વૃત્તિનો નિરોધ થાય છે. તેને યોગ કહે છે. યોગ-શક્તિ દ્વારા સંયોગ અને ઉદ્યોગનું (પ્રયત્ન-ક્રિયાની ચેષ્ટા) કાર્યસિદ્ધ થાય છે. આમ, જીવાત્મા પરમાત્માનું મિલન જ કેવળ યોગ નથી તેના દ્વારા આ કાર્ય પણ સંપાદન થાય છે.

પશ્ચિમમાં યોગ તરફ ઝોક આવ્યો છે. તે અત્યાધિક ભોગથી ઉત્પન્ન શારીરિક અને માનસિક પીડા દૂર કરવા ઉપયોગ કરે છે. તેમાં પણ આજકાલ યોગદર્શનની સાધન પ્રક્રિયારૂપી આસન-પ્રાણાયામ જેવી એક-બે ક્રિયાને જ હઠયોગ કહે છે પરંતુ આપણે ત્યાં યોગ દર્શનમાં આધ્યાત્મિક ભાવનાનો પણ સમાવેશ થાય છે.

❊ આ દર્શન સાંખ્ય દર્શનના ૨૫ તત્ત્વોને સ્વીકારે છે. વધુમાં સાંખ્યના બહુપુરુષોએ વેષ્ટિ ચૈતન્યરૂપમાં સાચા પણ આ બધા પુરુષ ઉપર એક પરમ પુરુષ છે. તે છે ઈશ્વર. આ ઈશ્વર સર્વાન્તરયામી, સર્વશક્તિમાન

અને બધા જ પ્રકારના દુઃખ, દુર્ગુણ અને ક્લેશથી મુક્ત છે એમ માને છે. આ સેશ્વર સાંખ્ય કહેવાય છે. સાંખ્યના પુરુષો બહુ હોવાથી તેમની તે શક્તિ અને ગુણોમાં થોડી ઘટ રહે છે એવું પણ માને છે.

❊ **શંકા** - પતંજલિ ઈશ્વરને માને છે. તે પાછળનો તર્ક યુક્તિ શું છે !

❊ **સમાધાન** - સાંખ્યનો પુરુષ અને પ્રકૃતિ બંને સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર છે. જેના સંયોગ વિયોગથી સૃષ્ટિનું સર્જન-પ્રલય થાય છે. પણ આ માટેની પ્રેરણા આપ મેળે કઈ રીતે થાય ? આ માટે બીજી એક નિયંત્રણ શક્તિ રહેલી છે. જે ઈશ્વર છે.

❊ આ યોગ દર્શન કહે છે ઈશ્વરના પ્રણિધાનથી સાધકને જલ્દી સિદ્ધિ મળે છે. તેના ઈશ્વરનું સ્વરૂપ પ્રણવ 'ૐ' છે. જે ઈશ્વરનો વાચક છે. તેનો અર્થ જાણવાથી અને મનન કરવાથી સાધકનું મન જલ્દી અંતર્મુખી બને છે.

❊ આ દર્શનની ચાર વિભાગમાં વહેંચણી કરી ચર્ચા થયેલ છે.

❊ **સમાધિપાદ** - જેમાં સમાધિ શું છે ? તેનો ઉદ્દેશ્ય શું છે ? તે વિષે ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

❊ **સાધન પાદ** - જેમાં યોગ સાધન વિશે જુદા જુદા પ્રકારની સૂચના આપી છે.

❊ **વિભૂતિ પાદ** - જેમાં આ યોગ સાધના દ્વારા કેવી કેવી સિદ્ધિ મળે છે તેનું વર્ણન છે.

જ્યારે **કૈવલ્ય પાદ** - જેમાં યોગ સાધનાની ચરમ સ્થિતિ વિશે ચર્ચા થયેલ છે.

❊ સાંખ્ય દર્શન તત્ત્વ પ્રધાન છે. તેમાં ૨૫ તત્ત્વોની બહુ જ વિસ્તૃત છણાવટ થયેલ છ. જ્યારે યોગ દર્શન એ સાધન પ્રધાન છે. તેમાં ચરમ ધ્યેયની પ્રાપ્તિ માટેની સાધના વિશે ખૂબ જ માર્ગદર્શન અપાયેલ છે.

❊ સાંખ્યમાં ચિત્તનો ઉલ્લેખ નથી. અહીં પ્રથમ સૂત્રમાં ચિત્તનો ઉલ્લેખ છે. મન-બુદ્ધિ-અહંકારનો આધાર જે મનુષ્યના અંતઃકરણમાં રહેલ છે. તેને ચિત્ત કહે છે. પતંજલિનું કહેવું છે કે આ ચિત્ત સરોવર જેવું છે, જેમાં ઘણાં પ્રકારના વિચાર તરંગો ઉઠે છે અને વિલીન થઈ જાય છે. તેને ચિત્ત વૃત્તિ કહે છે. આ વૃત્તિઓને પાંચ પ્રકારમાં વહેંચે છે. (૧) યથાર્થ વસ્તુ જ્ઞાન (૨) અયથાર્થ વસ્તુ જ્ઞાન (૩) વિકલ્પ યા કલ્પના (૪) નિંદ્રા (૫) સ્મૃતિ. આ વૃત્તિઓને લીધે જ મનુષ્ય સુખી દુઃખી બને છે. આ વૃત્તિઓને વશમાં લેવાનું સમત્વ માર્ગદર્શન યોગ દર્શનમાં અપાયેલ છે.

❊ મહર્ષિ પતંજલિના મતે ચિત્ત જ્યારે ચંચળ બને છે ત્યારે તેમાં પાંચ પ્રકારની ક્ષિપ્ત, મૂઢ, વિક્ષિપ્ત, એકાગ્ર અને નિરુદ્ધ એવી અવસ્થા ઉદ્ભવે છે.

❊ રજો ગુણ જ્યારે પ્રબળ થાય છે ત્યારે ચિત્ત બહુ જ ભોગ્ય વિષય પ્રત્યે પ્રમત્ત બની જાય છે. તેની પ્રાપ્તિ માટે બહુ જ ચંચળ થઈ જાય છે તેને ક્ષિપ્ત અવસ્થા કહે છે.

❊ જ્યારે તમોગુણ પ્રબળ થાય છે ત્યારે મન નિંદ્રાછન્ન અને નિષ્ક્રિય બની જાય છે. તે સ્થિતિને મૂઢ અવસ્થા કહેવાય છે.

❊ જ્યારે સત્ત્વગુણ થોડો થોડો પ્રબળ થાય છે ત્યારે મન ક્યારેક ક્યારેક અંતર્મુખી વળી ફરી પાછું બહિર્મુખી બની જાય છે અને એક સરખું સ્થિર રહી શકતું નથી. આ સ્થિતિને વિક્ષિપ્ત અવસ્થા કહે છે.

❊ જ્યારે મનમાં સત્વ ગુણ પૂર્ણતઃ પ્રતિષ્ઠિત થઈ જાય છે. તે સમયે મનની જે તન્મયતા ઉત્પન્ન થાય છે તેને એકાગ્ર અવસ્થા કહે છે.

❊ જ્યારે એકાગ્ર અવસ્થા વધીને ચિત્ત વૃત્તિ એકદમ ધ્યેય વસ્તુમાં શાંત થઈ જાય છે ત્યારે તેને નિરુદ્ધ અવસ્થા કહેવામાં આવે છે. યોગ દર્શનની

ભાષામાં તેને જ 'સમાધિ સ્થિતિ' કહેવાય છે.

❊ યોગ દર્શનમાં પણ સાંખ્ય દર્શનના ત્રણ પ્રકારના પ્રમાણો (પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, આગમ) સ્વીકારાયેલા છે.

❊ ચિત્ત વૃત્તિના નિરોધના મુખ્ય બે ઉપાયો અભ્યાસ અને વૈરાગ્ય બતાવ્યો છે. ગીતામાં પણ તેનો નિર્દેશ જોવા મળે છે. આ બે ઉપાયો ઉપરાંત સંપૂર્ણ અને સર્વાંગી સાધન પ્રણાલિકા અષ્ટાંગ યોગ છે.

❊ **અષ્ટાંગ યોગ** - (યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધ્યાન, ધારણા, સમાધિ)

❊ **યમ** - (પાંચ છે) અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ.

❊ **નિયમ** - (પાંચ છે) શૌચ, સંતોષ, તપસ્યા, સ્વાધ્યાય અને ઈશ્વર પ્રણિધાન.

❊ **આસન** - તેનો બે રીતે અર્થ થઈ શકે. એક પૂજા-ધ્યાન વગેરેની બેઠક જ્યારે બીજો અર્થ પદ્માસન, સુખાસન વગેરે મુદ્રામાં લાંબો સમય સુધી સાધક બેસી સહેલાયથી જપ-તપ કરી શકે તે.

❊ **પ્રાણાયામ** - શ્વાસ-પ્રશ્વાસ અને રેચકની પ્રક્રિયા છે. જેના નિયમિત અભ્યાસથી શરીર નીરોગી અને મન એકાગ્ર થાય છે.

❊ **પ્રત્યાહાર** - ભોગ્ય વિષય ઉપરથી મનને ખેંચી ધ્યેય વિષયમાં પરોવવું.

❊ આ પાંચ યોગના બહિઅઁગ સાધન છે.

❊ **ધ્યાન** - ધ્યેય વિષય પ્રત્યે તૈલ ધારવત ચિંતન.

❊ **ધારણા** - ધ્યેય વસ્તુમાં મનને સુપ્રતિષ્ઠિત કરવાની ક્રિયા.

❊ **સમાધિ** - ધ્યેય વસ્તુમાં તલ્લીન થવું.

❊ આ ત્રણે યોગના અંતરંગ સાધન છે.

❊ સમાધિ બે પ્રકારની છે (૧) સંપ્રજ્ઞાત - આ સમાધિ સ્થિતિમાં ધ્યાતા અને ધ્યેય બંનેમાં ભેદ કે દ્વૈત બોધ રહી જાય છે. એટલે કે ધ્યાતાને ધ્યેયનું ભાન રહે છે. (૨) અસંપ્રજ્ઞાત - આ સમાધિ સ્થિતિમાં ભેદ લોપાય જાય છે. ધ્યાતાને ધ્યેયનું ભાન રહેતું નથી. ઈન્દ્રિય ગણ મનમાં લીન થઈ જાય છે. મન તદ્દન વૃત્તિહીન બની જાય છે.

❊ સાંખ્ય દર્શનના મતે ત્રિતાપથી પરિત્રાણ પામવાનો ઉપાય તે જ ચરમ મુક્તિ છે. આ અવસ્થામાં સાધકના આત્માની સ્થિતિ ગતિનો કોઈ ચોક્કસ ખ્યાલ આપ્યો નથી. યોગ દર્શન 'કૈવલ્ય' સ્થિતિની પ્રાપ્તિ યોગી સાધકનું પરમ ધ્યેય લક્ષ છે. આમ ત્રિતાપથી મુક્ત થયા પછી યોગીનો આત્મા 'કૈવલ્ય' સ્થિતિમાં પ્રતિષ્ઠિત રહે છે.

❊ યોગ દર્શનનો ઈશ્વર નિરાકાર છે તે અંતરયામી, સર્વશક્તિમાન છે. તેમનું પ્રતિક ઓમકાર 'ૐ' સ્વરૂપના ધ્યાનની વાત છે. ગીતા-ભાગવત વગેરેમાં સાકાર-સગુણ અને નિરાકાર-નિર્ગુણ બંનેનું વર્ણન છે. સગુણની પૂજા, અર્ચનાની સૂચના પણ જોવા મળે છે. યોગમાં ભક્તિથી સેવા પૂજા થઈ શકતી નથી.

જેમના જીવનમાં કોઈ મહાન આદર્શ જ ન હોય એવાનાં જીવન એ શું જીવન ગણી શકાય ? કેવળ આહાર અને નિંદ્રાની તુચ્છ બાલક્રીડામાં જ પોતાનું જીવન વ્યતીત કરતાં હોય તેમને હાથે જગતનું ભલું શું થવાનું ?

- સ્વામી પ્રણવાનંદજી

ન્યાય દર્શન

આ દર્શનમાં તર્કશાસ્ત્ર, તર્કવિદ્યાનો સમાવેશ થાય છે. સામાન્ય રીતે પશ્ચિમના પંડિતો એવું માનતા હતા કે હિંદુ ધર્મ ઋષિમુનિઓના કપોળ કલ્પિત સિદ્ધાંત ઉપર પ્રતિષ્ઠિત છે. જેનો આધાર વિશ્વાસ ઉપર છે. તેની પાછળ તર્ક-યુક્તિ નથી. આ ન્યાય દર્શન આવી યુક્તિઓ દર્શાવે છે. વાદી-પ્રતિવાદીની યુક્તિ-તર્ક દ્વારા જ પરમ સત્ય-પ્રતિષ્ઠિત થઈ શકે છે. તેમ આ દર્શને સાબિત કર્યું છે. જે આજે પશ્ચિમના પંડિતો પણ સ્વીકારે છે અને તે આધારે જ ગ્રીસમાં લોજીક (Logic) ના ગ્રંથો રચાયા છે. ખરેખર આ દર્શનનો હેતુ ફક્ત તર્ક નથી. પણ જીવનની પરમ સિદ્ધિ મોક્ષ કે મુક્તિ (પરમ સત્યની જાણકારી દ્વારા) મેળવવી તે છે.

તર્ક વિદ્યા એ ન્યાય દર્શનનો એક ભાગ છે. મહર્ષિ ગૌત્તમ પ્રણિત આ ન્યાય શાસ્ત્રમાં મનોવિજ્ઞાન, તત્ત્વ વિદ્યા, આધ્યાત્મ વિદ્યાનું સ્થાન પણ છે.

સામાન્ય જન તથા ભક્તિ પ્રધાનને આ નીરસ અને સમજવો અઘરો લાગે છે. પરંતુ વિચાર-પ્રધાન યુક્તિવાદી માટે રસનો વિષય છે, જેમાં સૂક્ષ્માતિ સૂક્ષ્મ તર્ક દ્વારા જીવનની સમસ્યાનું સમાધાન મળે છે.

વેદાંગના છ અંગમાં ન્યાયનો સમાવેશ થાય છે. તેના અભ્યાસ વિના વેદનું તાત્પર્યાર્થ સમજી શકાતું નથી. મહર્ષિ ગૌત્તમે ન્યાયસૂત્રની રચના કરી.

કાળક્રમે તે ઉપરનો વિકાસ ખૂબ થયો. જેમ કે વાત્સ્યાયનનું ન્યાય ભાષ્ય, ઉદ્યોતકારનું ન્યાય વાર્તિકા, વાચસ્પતિનું ન્યાય વાર્તિકા, તાત્પર્ય ટીકા, ઉદયનનું ન્યાય વાર્તિકા-તાત્પર્ય પરિશુદ્ધ અને કુસુમાંજલિ તથા જયંતનું ન્યાય મંજરી ગ્રંથો જોવા મળે છે.

ન્યાયમાં પણ સાંખ્યયોગની જેમ મનુષ્ય જીવનનું ચરમ લક્ષ્ય ત્રિતાપથી મુક્તિ કે પરિત્રાણ છે એમ કહે છે, પરંતુ તે માટે સોળ પદાર્થના જ્ઞાનની આવશ્યકતા ગણાવે છે.

સોળ પદાર્થો - પ્રમાણ, પ્રમેય, સંશય, પ્રયોજન, દૃષ્ટાંત, સિદ્ધાંત, અવયવ, તર્ક, નિર્ણય, વાદ, જલ્પ, વિતંડા, હેત્વાભાસ, છલ, જાતિ અને નિગ્રહ સ્થાન.

આ સોળના પ્રથમ બે પ્રમાણ અને પ્રમેય પદાર્થોમાં દાર્શનિક તત્ત્વોનો સમાવેશ થાય છે. જ્યારે બાકીના ચૌદ પદાર્થ તર્કશાસ્ત્ર અંતર્ગત છે.

(A) **પ્રમાણ :-** ન્યાય (૧) પ્રત્યક્ષ (૨) અનુમાન (૩) ઉપમાન (૪) શબ્દ પ્રમાણ (આગમ)ને સ્વીકારે છે, જેમાં ઉપમાન સાંખ્ય, યોગથી વધારાનું છે. ઉપમાનમાં દૃષ્ટ વસ્તુ સાથે અદૃષ્ટ વસ્તુની તુલના કરી અદૃષ્ટ વસ્તુનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું તે છે. દા.ત. જંગલી ગાયને વનમાં જેણે જોઈ હોય તે વસ્તીમાંની ગાય બતાવી કહે કે લગભગ આવી જ હોય છે. તે ઉપમાન પ્રમાણે છે. જે 'અનુમાન'ને મળતું આવે છે.

(B) **પ્રમેય :-** ન્યાય દર્શન પ્રમાણે પ્રમેયની સંખ્યા બાર (૧૨) છે. આત્મા, શરીર, ઈન્દ્રિય, ઈન્દ્રિયાર્થ યા ઈન્દ્રિય ભોગ્ય વિષય, બુદ્ધિ, મન, પ્રવૃત્તિ, દોષ, પ્રત્યાભાવ એટલે જન્માંતર ગ્રહણ, ફળ, દુઃખ, અપવર્ગ યા મોક્ષ.

આ દર્શનના આત્માની સંખ્યા અસંખ્ય છે, પરંતુ ઉપરના સોળ પ્રકારના પદાર્થના જ્ઞાનથી આત્મા અજ્ઞાનથી મુક્ત બને છે. ત્યારે ફરી જન્મ થતો નથી.

(C) **સંશય :-** કોઈ વિષય લઈને વિચાર કરવો હોય તો તેની ઉપયોગિતા વિશે મનમાં જરૂર સંશય ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી સમજી શકાય છે કે સત્ય વસ્તુના નિર્ણય માટે સંશયની આવશ્યકતા છે. વર્તમાન વિજ્ઞાન પણ એટલા માટે સંશય દ્વારા જ સત્યનો નિર્ણય કરવા ઈચ્છે છે.

(D) **પ્રયોજન :-** કયા પ્રયોજનને સિદ્ધ કરવા અમે વિચાર કરીએ છીએ તેનું સ્પષ્ટ જ્ઞાન હોવું જોઈએ. આમ સંશય પછી તેનું સ્થાન છે.

(E) **દૃષ્ટાંત :-** કોઈ ચરમ ધ્યેયને પ્રાપ્ત કરવા માટે કોઈ કોઈ વાર કોઈ દૃષ્ટાંતની જરૂર હોય છે માટે પ્રયોજન પછી તેનું સ્થાન છે.

(F) **સિદ્ધાંત :-** દૃષ્ટાંત દ્વારા જ કોઈ સિદ્ધાંત પર પહોંચવું સહેલું પડે છે. માટે તેનું સ્થાન દૃષ્ટાંત પછી છે.

હવે પછીના પદાર્થોમાં ન્યાય દર્શનનો નવીન અધ્યાય શરૂ થાય છે, જેમાં પ્રતિ પક્ષ હાજર થઈ પ્રતિવાદ શરૂ કરે છે.

(G) **અવયવ :-** અહીં આ પ્રતિવાદ પાંચ અવયવ વિશિષ્ટ રીતે થાય છે તે છે. પ્રતિજ્ઞા, હેતુ, ઉદાહરણ, ઉપનય યા હેતુ પ્રયોગ અને નિગમન યા નિષ્પત્તિ.

(H/I) પ્રતિવાદ પછી ફરીથી તર્ક શરૂ થાય ત્યારે તેનો ક્રમમાંH - તર્ક, I - નિર્ણય છે. એટલે કે તર્કિત વિષયનું સત્ય નિરૂપણ કરવું તેને નિર્ણય કહે છે.

(J) **વાદ :-** ફરીથી ખંડન-મંડન તર્ક-વિતર્કને વાદ કહે છે. આ ખંડન-મંડન વખતે શરૂ થાય છે.

(K) **જલ્પ :-** જલ્પ એટલે સત્ય તત્ત્વ છોડી, પ્રતિ પક્ષ ઉપર જય મેળવવા જેમ તેમ દલીલબાજી કરવી.

(L) **વિતંડા :-** જેમાં વિરોધી પક્ષ પોતાનો મુદ્દો છોડી, પ્રતિપક્ષને હરાવવા ઊલટી-સૂલટી, ગંદી ટીકા, સમાલોચના કરે તેને વિતંડા જે સાદી ભાષામાં કુતર્ક કહેવાય છે.

(M) **હેત્વાભાસ :-** હેત્વાભાસ એટલે હેતુ દોષ જ્યાં વિષય વસ્તુનો હેતુ સાચો ન હોવા છતાં સાચો લાગે છે.

(N) **છલ :-** જ્યારે કોઈ પ્રતિ પક્ષ ઉપર વિજય મેળવવા માટે સાચી વાત બાજુ પર રાખીને છળ-કપટનો આશ્રય લેવામાં આવે છે. દા.ત. નવ કમ્બલ બાળક - નવા કમ્બલ વાળો બાળક/૯ કમ્બલ વાળો બાળક.

(O) **જાતિ :-** બે વિષમ વસ્તુઓની તુલના કરી કોઈ દલીલોથી બંનેને એક બતાવે તેવો નિષ્ફળ પ્રયાસ કે દલીલબાજીને જાતિ કહે છે. દા.ત. કોઈ માણસ ધ્વનિને અનિત્ય કહી કહે છે કે તે પણ ઘડા જેવી અનિત્ય વસ્તુનું પરિણામ છે. અહીં બંને વિષમ વસ્તુ છે. જેથી ઘડાની સાથે ધ્વનિની સરખામણી કરી શકાય નહીં.

(P) **નિગ્રહ સ્થાન :-** તર્ક કરતાં કરતાં એક પક્ષ એવી સ્થિતિ પર પહોંચી જાય છે કે જ્યાં તેની તમામ દલીલબાજી બંધ થઈ જાય છે અને તે સ્થિતિમાં તે પરાજયનો સ્વીકાર કરે છે તેને નિગ્રહસ્થાન કહે છે.

❊ ન્યાય દર્શન સૃષ્ટિ વિશે માને છે કે આકાશ સિવાય ચાર મહાભૂતનો સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ અંશ છે તે પરમાણુ છે. આ પરમાણુ અસંખ્ય અનાદિ, અનંત કે જેનું કદી પરિવર્તન થતું નથી. તેની સત્તા હરહંમેશાં સ્વતંત્ર છે. પરંતુ આવા પરમાણુના સંયોગ-વિયોગથી દુનિયાના જુદા જુદા અસંખ્ય, અગણિત પદાર્થોની સૃષ્ટિ અને પ્રલય થાય છે.

❊ ન્યાય દર્શનના ઈશ્વર પ્રત્યક્ષ, અનુભવ ગમ્ય નથી પણ અનુમાન સિદ્ધ માને છે. તે કહે છે કે આ સંસારના પ્રત્યેક કાર્યને જ્યારે કારણ છે ત્યારે આ સંસારરૂપી મહાન કાર્ય જેની પાછળ આટલી બધી શૃંખલાબદ્ધ અદ્‌ભુત વિચિત્ર કારીગરી છે. તેની પાછળ કોઈ કારણ હશે જ. આમ અનુમાન દ્વારા કોઈ એક કર્તા-નિયંતા હોવો જોઈએ. તે ઈશ્વરને સાબિત કરી કહે છે કે સર્વ શક્તિમાન ઈશ્વર પોતાની ઈચ્છા વડે આ આ

પરમાણુને સંમિલિત સંયુક્ત કરી સર્જન અને વિયોગ દ્વારા પ્રલય કરે છે. વળી એવું પણ માને છે કે જીવના કર્મફળના નિયંતા તે ઈશ્વર જ છે. અને તે સર્વવ્યાપી વિભુ છે. મોક્ષ પ્રાપ્તિ માટે ઈશ્વર કૃપાનો ભરોસો રાખતું નથી. તે સોળ પદાર્થોની તર્ક-યુક્તિ દ્વારા પ્રાપ્ત કરીને ત્રિતાપથી મુક્ત થવા પ્રેરણા અને નિર્દેશ આપે છે.

❊ **નવ્ય ન્યાય** - ન્યાય દર્શનમાં નવ્ય ન્યાયનું સ્થાન પણ છે. મધ્ય યુગમાં મિથિલા પ્રાંતના આચાર્ય ગંગેશ તેના સ્થાપક છે. બંગાળનું નવદ્વિપ તેનું મુખ્ય કેન્દ્ર બન્યું. ચૈતન્ય મહાપ્રભુ આ વિભાગના પંડિત હતા. આ દર્શન ન્યાય દર્શનનો જે તર્ક વિભાગ છે તેને વધારે પરિપુષ્ટ કરે છે. તે વસ્તુ-વિષય પર વાદ-વિવાદ કરતી વખતે તેની સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ છણાવટ કરવાની શૈલી કળા પણ શીખવે છે. તેનો ઉદયથી ન્યાય શાસ્ત્રની પ્રાચીન વિચારધારામાં શિથિલતા આવી.

હે ભારત ! તું - ''બ્રહ્મૈવ બ્રહ્મવિદ્' એવા ઋષિના અલૌકિક તપ અને શક્તિના અપૂર્વ મહિમાનો જીવતો જાગતો આદર્શ છે. આજે વિશ્વ આખા માંથી તારી સામે પડકાર આવ્યો છે. જગતના જનકલ્યાણ માટે આજે તારે તારા લોહીમાં જે વૈદિક આદર્શો ભળેલા ભરપૂર છે. તેને વિરાટ વિશ્વમાં ફેલાવી દે. આખું જગત શાંતિ અને અભય માટે તારા તરફ મીટ માંડી રહ્યું છે. એનો તું અનુભવ તો કર !''

- સ્વામી પ્રણવાનંદજી

વૈશેષિક દર્શન

આ દર્શનના પ્રણેતા મહર્ષિ કણાદ છે. જેમનું બીજું નામ ઉલૂક હતું. તેઓ ખેતરોમાંથી અનાજની લણણી પછી અનાજના કણો એકઠા કરી શરીર નિર્વાહ કરતા હતા. તેમના આવા કઠોર તપથી તેમનું નામ કણાદ પડ્યું હતું. આ દર્શન ન્યાય દર્શનનું જોડીદાર છે. આ દર્શન દસ અધ્યાયમાં વહેંચાયેલ છે. આ દરેકના બે-બે પેટા વિભાગો છે. જે 'આન્હિક' તરીકે ઓળખાય છે. જેના ઉપર આદિ શંકરાચાર્યે શારીરિક ભાષ્ય લખ્યું છે. લંકાના રાજા રાવણ આ દર્શનના વ્યાખ્યાતા હતા. આમ આ દર્શન પ્રાચીન છે.

આ દર્શન પણ ન્યાયની જેમ જ માને છે કે મિથ્યાજ્ઞાન જ દુઃખનું મૂળ છે. તેજ જીવાત્માને બંધનનું કારણ છે. તત્વના સંપૂર્ણ જ્ઞાન દ્વારા મુક્તિ મળે છે.

આ દર્શન પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન બે જ પ્રમાણને ગણે છે. ઉપમાન અને શબ્દ તેમાં સમાયેલ છે એમ કહે છે. આ દર્શન ફક્ત સાત પદાર્થોને સ્વીકારે છે. (ન્યાય ૧૬ પદાર્થોને સ્વીકારે છે) દ્રવ્ય, ગુણધર્મ, સામાન્ય, વિશેષ, સમવય અને અભાવ જેમાં કણાદ છને જ સ્વીકારતા હતા. અભાવ, તેમના શિષ્યોએ પાછળથી ઉમેરેલ છે તેમ મનાય છે.

દ્રવ્ય - પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ, આકાશ, કાલ, દિક્, આત્મા અને મન છે. આ નવ દ્રવ્યમાં પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ અને મન આ પાંચ પરમાણુથી

બનેલ છે. બાકીના આકાશ, કાલ, દિક્, આત્માની અંદર જે આત્મા રહેલ છે તે પરમાણુથી બનેલ નથી.

શંકા - પરમાણુ શું છે ? **સમાધાન** - પરમાણુ સંબંધે આ દર્શન ન્યાયથી વધુ વિગતે સમજાવતા કહે છે કે બધા પરમાણું એક પ્રકારના નથી તેમની વચ્ચે ભેદ છે અને જે પદાર્થ દ્વારા તે ભેદ સિદ્ધ થાય તેનું નામ 'વિશેષ' છે. વિશ્વ બ્રહ્માંડનો ભાગ કરતા કરતા અંતિમ જે અણુ રહે તે પરમાણુ. બે પરમાણુ ભેગા થતાં દ્વેણુક. ત્રણને ત્રેણુક કે ત્રસારેણુક કહે છે. સૂર્યનાં કિરણનો એક કણ ત્રેણૂક કહેવાય છે. આ પરમાણુ-નિરવયવ, અનાદિ, અનંત છે. તેના કોઈ સૃષ્ટા નથી. પરંતુ તેમના સંયોગ-વિયોગથી વિશ્વ બ્રહ્માંડનું સર્જન-પ્રલય થાય છે. સૂર્યના એક કિરણનો છઠ્ઠો ભાગ અણુ છે.

વળી આ પરમાણુ પૃથ્વી, જલ, તેજ અને વાયુના ભેદથી ચાર પ્રકારના છે. જેથી અલગ અલગ પદાર્થો નિર્માણ થતા રહે છે.

આ સંયોગ-વિયોગનું કાર્ય આપોઆપ નહીં પણ અદૃષ્ટ શક્તિ દ્વારા થાય છે. આમ આ સૃષ્ટિ-પ્રલયનું કાર્ય અદૃષ્ટ શક્તિ કરી રહી હોય તેને ઈશ્વરની કોઈ જરૂર નથી. પરંતુ પાછળથી આ મતના અનુયાયીઓ આ કાર્યના સંચાર-પરિચાલન માટે એક મહાન સર્વોપરી શક્તિને સ્વીકારેલ છે તે જ ઈશ્વર. તેમના મત પ્રમાણે પરમાણુ જગતનું ઉપાદાન કારણ છે. અને ઈશ્વર નિમિત્ત કારણ છે.

આ દર્શનના મતે આત્મા-અનાદિ, અનંત હોવા છતાં તે આત્માની સંખ્યા અગણિત છે અને એક આત્મા બીજા આત્માથી જુદા છે.

આમ અસંખ્ય આત્મા અને અસંખ્ય જડ પરમાણુ પણ વિદ્યામાન છે. આ આત્મા જડ દેહ, મન, ઈન્દ્રિય અને પ્રાણના સંયોગથી જીવ સૃષ્ટિ થઈ છે.

ગુણ - આ દર્શનના મતે ગુણ વિના દ્રવ્ય નથી અને દ્રવ્ય વિના ગુણ નથી. દરેક દ્રવ્યને ગુણ હોય છે. આ ગુણની સંખ્યા ચોવીસ (૨૪) છે. - રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ, સંખ્યા, પરિણામ, પૃથક્ત્વ, સંયોગ, વિભાગ, પરત્વ, અપરત્ત્વ, બુદ્ધિ, સુખ, દુઃખ, ઈચ્છા, દ્વેષ અને પ્રયત્ન વગેરે છે. જેમાં બુદ્ધિ,

સુખ, દુઃખ, ઈચ્છા, દ્વેષ અને પ્રયત્ન આત્માના ગુણ છે. બાકીના રૂપ, રસ વગેરે જડ દ્રવ્યના ગુણ છે.

કર્મ - વૈશેષિક મત પ્રમાણે કર્મ પાંચ પ્રકારના છે. (૧) ઉત્ક્ષેપન (ઉપર ફેંકી દેવું) (૨) અપક્ષેપન (નીચે ફેંકી દેવું) (૩) આકુંચન (સંકેલવું) (૪) પ્રસારણ (વિસ્તાર કરવું) (૫) ગમન (જવું).

અભાવ - આ દર્શનના મતે અભાવ એક પદાર્થ છે. જે ચાર પ્રકારનો છે. તેનો અર્થ અવિદ્યમાનતા છે.non existance.

(૧) **પ્રાગ-અભાવ** - વસ્તુના ઉદ્‌ભવ પહેલા તે વસ્તુનો અભાવ. દા.ત. વસ્ત્ર બનતા પહેલા વસ્ત્રનો અભાવ.

(૨) **ધ્વંસ** - વસ્તુના નાશ પછી તે વસ્તુનો અભાવ. દા.ત. ઘડાના તૂટી ગયા પછી ઘડાનો અભાવ.

(૩) **અત્યંતાભાવ** - જે વસ્તુનું કદી અસ્તિત્વ જ ન હતું કે થશે નહીં. દા.ત. વંધ્યા પુત્ર, આકાશ કુસુમ.

(૪) **અન્યોન્યાભાવ** - એક વસ્તુના અસ્તિત્ત્વમાં બીજી વસ્તુનો હંમેશ અભાવ. બંને વસ્તુ એક સાથે કદી ન હોય. દા.ત. પાણીનું જ્યારે બરફમાં રૂપાંતર થાય ત્યારે પાણીનો અભાવ અને બરફનું જ્યારે પાણીમાં રૂપાંતર થાય ત્યારે બરફનો અભાવ.

સામાન્ય - પ્રત્યેક ગુણ, દ્રવ્ય અને કર્મની અંદર અમુક સાધારણ ગુણધર્મ હોય છે તેને આ દર્શનના મતે પ્રમાણે 'સામાન્ય' પદાર્થ કહેવાય છે. વળી તેમનામાં રહેલી માત્રાના પ્રમાણમાં તેના શ્રેષ્ઠ અને નિકૃષ્ટ એવા વિભાગ છે. શ્રેષ્ઠ એટલે વિભિન્નતા બહુ જ ઓછી છે અને તે જ વસ્તુનું મૂળ અસ્તિત્વ, સત્તા અને વિદ્યમાનતા. જ્યારે નિકૃષ્ઠ એટલે જેમાં દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મ ઉપાધિને લીધે પરસ્પર વિભિન્ન જણાય તો તે નિકૃષ્ટ છે. દા.ત. મનુષ્ય અને ગાય. જેમાં 'જીવત્વ'એ 'શ્રેષ્ઠ સામાન્ય' છે જ્યારે 'આકૃતિ અને ઉપાધિ ભેદથી' ભિન્નતા વધે છે તે 'નિકૃષ્ટ સામાન્ય' છે.

વિશેષ - જે ગુણધર્મ વડે કોઈ વ્યક્તિ અથવા વસ્તુની વિશેષતા

દર્શાવવામાં આવે તે તેના વિશેષ છે. આ વિશેષ ગુણધર્મથી વ્યષ્ટિ અને સામાન્ય ગુણધર્મથી સમષ્ટિ ગણવામાં આવે છે.

સમવય - બે વસ્તુની અંદર જે નિત્ય સંબંધ યા સંપર્ક હોય છે તેને સમવય કહેવામાં આવે છે. અંશ-અંશીની સાથે કાર્ય અને કારણથી જે નિત્ય સંપર્કથી બંધાયેલ છે તે સંબંધને સમવય કહેવાય. આ સમવયને લીધે સમષ્ટિ સાથે વ્યષ્ટિ અને જાતિની સાથે વ્યક્તિનો સંબંધ પણ બંધાયેલ છે.

આ દર્શનના મતે, રાગ, દ્વેષ, મોહ ત્રણ પ્રકારના દોષ જ જીવના બંધનનું કારણ છે અને ત્રિદોષથી કર્મ પ્રવૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. તે પ્રવૃત્તિ માટે સારા-નરસા કામ કરી સંસાર બંધનમાં બંધાય છે. અવિદ્યા કે મિથ્યાજ્ઞાનથી આ ત્રિદોષ ઉત્પન્ન થાય છે. માટે યથાર્થ જ્ઞાન તેના નાશથી થાય છે. જ્યારે પવિત્ર જ્ઞાન મળી જાય ત્યારે તેની કર્મ પ્રવૃત્તિ બંધ થઈ જાય છે અને ત્યારે પુનર્જન્મ થતો નથી આ જ મુક્તિનો ઉપાય છે.

ક,ખ,ગ,ઘ જેવા નીરસ અક્ષર જ્ઞાન મળ્યા પછી શબ્દજ્ઞાન તથા બાકીનું જ્ઞાન મળે છે તેમ આ સાત પદાર્થના જ્ઞાન પછી પરમતત્ત્વનો અનુભવ સાધકને મળે છે.

તમારા અંતર પટ પર સોનેરી અક્ષરે લખી રાખો કે "અમારાં જીવન તુચ્છ બાલક્રીડાઓના ગાડરિયા પ્રવાહમાં ઘસડાઈ જવા માટે નથી સર્જાયાં, પણ સર્જાયાં છે મહોચ્ચ આદર્શને જીવનમાં વણી લઈને, તે દ્વારા દેશ અને જાતિનાં મુખ ઊજળાં કરવા માટે."

- સ્વામી પ્રણવાનંદજી

પૂર્વ મીમાંસા

આ દર્શનના પ્રણેતા મહર્ષિ જૈમિની છે. જેઓ મહર્ષિ વેદવ્યાસના શિષ્ય હતા. પૂર્વ તથા ઉત્તર મીમાંસા બંને દર્શન સમકાલીન હોય તેમ બંનેમાં આવતા ઉલ્લેખથી જાણી શકાય છે. વેદના બે ભાગ છે. બ્રાહ્મણ અને સંહિતા, જેમાં બ્રાહ્મણ જે જ્ઞાનકાંડ છે તેમાં આધ્યાત્મિક જ્ઞાનની ચર્ચા થઈ છે. જ્યારે સંહિતા જે કર્મકાંડ છે તેમાં વૈદિક યજ્ઞ-યાગના વિધિ-વિધાનની ચર્ચા થઈ છે. પૂર્વ મીમાંસા એ સંહિતા આધારીત કર્મકાંડ વિશે પોતાનો સિદ્ધાંત પ્રગટ કર્યો છે.

કર્મકાંડ આ સંસારને સત્યરૂપમાં માને છે અને યજ્ઞાદિ કર્મો દ્વારા આ લોક તથા પરલોકમાં સુખ શાન્તિ પ્રાપ્ત કરવા તે જ તેનું ધ્યેય છે. આ દર્શન ધર્મ, અર્થ, કામ આ ત્રણ પ્રાપ્ત કરવા તેને જ જીવનનું પરમ ધ્યેય માને છે. વળી, કહે છે કે પ્રત્યેક શુભ કાર્યમાં એવી અદશ્ય શક્તિ રહી છે. જે શક્તિ વડે મનુષ્યનું જીવન સદા માટે સુખી થઈ શકે છે. પરંતુ આ મતની અનંત સ્વર્ગની કલ્પના તદ્દન જૂઠી છે.

આ દર્શનના મતે વેદ જ ઈશ્વર યા શબ્દ બ્રહ્મ છે અને વેદના મંત્ર અપૌરુષેય છે. એના ઉચ્ચાર જો સરખી રીતે ન થાય તો તેનું ફળ વિપરીત મળે છે. વળી આ દર્શન ઈશ્વર વિશે માને છે કે 'બ્રહ્માંડની સૃષ્ટિ, સ્થિતિ અને સંહાર માટે ઈશ્વરની કોઈ આવશ્યકતા નથી. ઈશ્વર કર્મફળ દાતા હોય તો કોઈને દુઃખી શા માટે બનાવે ? તેથી તો ઈશ્વર ઉપર પક્ષપાતનો આરોપ આવે. વળી, કર્મ જ જ્યારે ફળ આપી શકે છે તો પછી ભગવાનની શી જરૂર

છે ? જ્યારે કોઈ માણસ ખરાબ કર્મ કરે છે ત્યારે ભગવાન તેને શા માટે અટકાવતો નથી ? તે અંગે તમે કહેશો કે તેના ખરાબ સંસ્કારની પ્રેરણાથી જ એ ખરાબ કર્મ કરે છે. તેમાં ભગવાન શું કરે ? તો મીમાંસકો કહે છે મનુષ્યના સંસ્કાર જ તેના પૂર્વ કર્મોનું ફળ છે. આમ, મીમાંસકો કર્મવાદી છે.

આ દર્શનના ભાષ્યકાર કુમારિલ ભટ્ટે તથા તેમના શિષ્ય પ્રભાકરે પાછળથી આ સિદ્ધાંતમાં ફેરફાર કર્યો. અચેતન, અદૃષ્ટ શક્તિ, ધારા સૃષ્ટિ, સ્થિતિ, પ્રલય જેવું મહાન કાર્ય ન થઈ શકે તેને માટે તો ચેતન, સર્વશક્તિમાન, સર્વજ્ઞ એક સર્વ નિયંતાની જરૂર છે અને તે છે ઈશ્વર. વળી કહ્યું કે ઐહિક અને પારલૌકિક (સ્વર્ગ) સુખ મનુષ્ય જીવનનું ચરમ ધ્યેય ન હોઈ શકે. કારણ જ્યાં સુધી સુખની કામના મનુષ્યના મનમાં છે ત્યાં સુધી બંધન રહેશે. માટે તે સુખ પ્રાપ્તિની આશા-આકાંક્ષા છોડવા માટે જ્ઞાનની જરૂર છે. આમ તેઓ વૈદિક કર્મકાંડ સાથે જ્ઞાનના અનુશીલનની જરૂરિયાત બતાવે છે. વૈદિક કર્મકાંડ છોડી, જ્ઞાન અપનાવવાનું કહેતા નથી.

આ દર્શન પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન, અર્થોપત્તિ અને શબ્દ પ્રમાણને સ્વીકારે છે. અગાઉ ચારની વાત થઈ છે. અહીં અર્થોપત્તિ છે, જેમાં અમુક શબ્દો અધ્યાહાર હોવા છતાં તેનો અર્થ સમજાય જાય છે. આમ જ્યારે કોઈ વાતનું સમાધાન બીજા ચારે પ્રમાણથી મળતું નથી. અને જે પ્રમાણથી તે વાતનું સમાધાન મળે છે. તે અર્થોપત્તિ. દા.ત. કોઈ એક વ્યક્તિને આપણે પાણી લાવવા કહીએ ત્યારે ગ્લાસ લાવવા કહેતા નથી છતાં ગ્લાસ લાવવાનું તે ન કહેવાયું હોવા છતાં, સમજી જાય છે. તે અર્થોપત્તિ પ્રમાણ કહેવાય.

આ દર્શનનું પ્રથમ સૂત્ર 'અથાતો ધર્મ જિજ્ઞાસા' છે. વેદના અધ્યયન પછી ધર્મ શું છે તે જાણવાની ઉદ્ભવેલ જિજ્ઞાસાનું સમાધાન અહીં છે. વૈદિક યજ્ઞ વગેરે કર્મોના નિત્ય-નૈમિત્તિક એમ બે ભાગ છે. નિત્ય-દરરોજ જીવનમાં સંધ્યા-વંદના કરવા તે કોઈ શુભાશુભ પ્રસંગ-પર્વ તથા સમૂહમાં થતા યજ્ઞ વગેરે કર્મોના અનુષ્ઠાન નૈમિત્તિક કર્મ છે. આ બંને આર્ય હિન્દુ માટે અગત્યના છે. તેના ત્યાગથી પ્રત્યવાયરૂપી દોષ અને નરકવાસ થાય છે. અહીં દાર્શનિક વિચારોનું ઓછું સ્થાન છે. એ વ્યવહારિક જીવન માટે અનુકૂળ છે.

ઉત્તર મીમાંસા (વેદાંત દર્શન)

આ દર્શનના પ્રણેતા મહર્ષિ વેદવ્યાસ હતા. વેદના બ્રાહ્મણ ભાગમાં સર્વોત્તમ આધ્યાત્મિક જ્ઞાનની ચર્ચા છે. જે જ્ઞાન કાંડ છે. તેના મતે સંસાર, અનિત્ય, જૂઠો અને સ્વપ્નવત્ અલીક છે. બ્રહ્મ તત્ત્વ એક માત્ર સત્ય હોવાથી તેને પ્રાપ્ત કરવું તે જ જીવનનું ચરમ ધ્યેય છે. તેમાં બ્રહ્મ, જીવ, બ્રહ્માંડ વગેરે દાર્શનિક તત્ત્વો ઉપર વિચાર થયેલ છે. વેદનો જ્ઞાનકાંડ કે ઉપનિષદનો પ્રતિપાદ્ય વિષય 'બ્રહ્મ' છે. તેનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન સૂત્ર સ્વરૂપમાં કરવામાં આવ્યું છે તે 'બ્રહ્મ સૂત્ર' તરીકે ઓળખાય છે. આજ છે વેદાંત દર્શન. જેને વ્યાસ સૂત્ર, બાદરાયણ સૂત્ર, શારીરિક સૂત્ર, ભિક્ષુ સૂત્ર વગેરે પણ નામો છે. (નિર્ગુણ બ્રહ્મે માયા કલ્પિત ત્રિગુણાત્મક શરીર ધારણ કર્યું આ વાત આ ગ્રંથમાં આવેલ હોય. શારીરિક સૂત્ર અને સર્વ ત્યાગી સંન્યાસી-ભિક્ષુઓનો પ્રિય પાઠ્ય ગ્રંથ હોવાથી તેને ભિક્ષુ સૂત્ર પણ કહેવાય છે.) આ દર્શન સર્વમાન્ય, લોકપ્રિય છે. તેમાં તેના વિષય-વસ્તુ સંબંધે યુક્તિ-સંગત-તર્કબદ્ધ-વૈજ્ઞાનિક રજૂઆત તેમાં થયેલ છે. શોપન હાવર વગેરે પશ્ચિમી દર્શકો પણ તેનો આદર કરે છે. સ્વામી વિવેકાનંદ, સ્વામી રામતીર્થ વગેરેએ પણ તેનો જ પ્રચાર વિદેશોમાં કર્યો હતો. જેણે તેઓને ખ્યાતિ અપાવી હતી.

આ દર્શનને 'વેદાંત' શા માટે કહેવાય છે ? તે જાણીએ. અંત એટલે

essense *સર્વોત્તમ પણ કહેવાય અને ચતુર્વેદનો અંતિમ ભાગ ઉપનિષદ્ છે, જેમાં તે મહાન જ્ઞાન આવેલું છે. જેથી વેદાંત કહેવાય. ઉપનિષદનો અર્થ પણ (૧) જે વસ્તુ સાધકને બ્રહ્મ પાસે લઈ જાય છે તે (૨) જે જ્ઞાન ગુરુ પાસે બેસીને મળે છે તે. આવો છે.*

બ્રહ્મ સૂત્ર :- *જેમાં પાંચસો પંચાવન સૂત્ર છે (૫૫૫) જેને ચાર વિભાગમાં ગોઠવવામાં આવેલ છે. આ ચાર અધ્યાયમાં પણ દરેક અધ્યાયના ચાર-ચાર પાદ છે. (૧) સમન્વય અધ્યાય - જેમાં ઉપનિષદની બધી વાણી એક બ્રહ્મમાં જ સમન્વિત છે તેમ સાબિત કરવામાં આવ્યું છે. (૨) અવિરોધ-અધ્યાય-જેમાં શ્રુતિ વચનોનો પારસ્પારિક વિરોધ અને ઉપનિષદની વાણીની વિરુદ્ધ સાંખ્ય, પાતંજલના સિદ્ધાંતોનું નિરસન યા નિરાકરણ કરવામાં આવ્યું છે. એટલે કે અવિરોધ બતાવવામાં આવ્યો છે. (૩) સાધન અધ્યાય, જેમાં બ્રહ્મવિદ્યાની પ્રાપ્તિ માટે જે સાધન માર્ગ કેવા કેવા હોય શકે, તેનું સૂચન યા નિરૂપણ કરવામાં આવેલ છે. (૪) ફલાધ્યાય, જેમાં બ્રહ્મના નિર્ગુણ અને સગુણ સ્વરૂપના સાક્ષાત્કારનું જે પરિણામ-ફળ તે બતાવ્યું છે.*

આ સૂત્ર ઉપર બૌદ્ધયન ટંક, દ્રામીડ, કપર્દી, ભારુકી વગેરે ભાષ્યકારોના નામ મળે છે પરંતુ તે ભાષ્ય ગ્રંથો અપ્રાપ્ય છે. ત્યારપછી આદિ શંકરાચાર્યજીએ ભાષ્ય લખ્યું અને પછી રામાનુજાચાર્ય, મધ્વાચાર્ય, નિમ્બાકાચાર્ય, વલ્લભાચાર્ય, બળદેવાચાર્ય વિદ્યાભૂષણ વગેરેએ ભાષ્ય લખી પોતપોતાના મતવાદોનો પ્રચાર કર્યો છે.

વેદાંતમાં કેટલાક મહાવચનો છે, જેમાં'**તત્ત્વમસિ' 'અયમત્મા બ્રહ્મ' , 'પ્રજ્ઞાનં બ્રહ્મ' , 'અહમ્ બ્રહ્માડસ્મિ', 'એકમેવા દ્વિતીયમ્' , 'સર્વં ખલુમિદમ્** *બ્રહ્મ' વગેરે જેમાં તત્વમસિ, અયમાત્મા બ્રહ્મ, પ્રજ્ઞાનં બ્રહ્મ અને 'અહમ્ બ્રહ્માડસ્મિ'ને મહાવાક્યો કહે છે. તેમાં 'તત્ત્વમસિ' ઘણું પ્રસિદ્ધ છે. છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં ઋષિ ઉદાલકે પોતાના પુત્ર શ્વેતકેતુને ઉપદેશ આપતાં આ*

મહાવાકયનો ઉચ્ચાર કર્યો હતો. સૂત્રમાં ત્રીજા અધ્યાયના બીજા પાદમાં આ મહાવાક્યની વ્યાખ્યા આપી છે. એક અખંડ, અદ્વિતીય બ્રહ્મ ચેતન યા પરમાત્મા 'તત્' શબ્દનો વાચ્ય છે અને જીવના અંતઃકરણમાં રહેલો જીવાત્મા 'ત્વમ્' શબ્દનો વાચ્ય છે અને તે બંને ચૈતન્ય એટલે કે પરમાત્મા અને જીવાત્મા બંને ચેતન સ્વરૂપમાં એક જ છે અને તે છે. 'અસિ' શબ્દનો અર્થ.

વેદાંત દર્શનના મત પ્રમાણે પરમાત્મા સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ છે અને તે છે નિર્ગુણ, એટલે સત્વ, રજ, તમ આ ત્રણ ગુણોથી અતીત છે. પરંતુ સર્જન વખતે તે પરમાત્મા પોતાની માયા શક્તિના સહારાથી ત્રિગુણથી યુક્ત થઈને પણ સગુણ જેવો બની જાય છે. તે સગુણ બ્રહ્મ, બ્રહ્માંડનું નિર્માણ કરે છે. નિર્માણની સાથે સાથે બ્રહ્મનો એક અંશ બ્રહ્માંડની અંદર પ્રવિષ્ટ થઈ જાય છે તેથી તે બ્રહ્મનો એક અંશ સગુણ અને બાકીનો અંશ નિર્ગુણ સ્વરૂપમાં રહી જાય છે.

વેદાંતના મતે બ્રહ્મ જ જગતનું ઉપાદાન અને નિમિત્ત બંને કારણ છે. એટલે કે પોતે સૃષ્ટા પણ છે અને પોતાની શક્તિ વડે પોતાના ત્રિગુણરૂપી ઉપાદાનથી આ જગતનું નિર્માણ પણ કરે છે. સાંખ્ય મતે જડ પ્રકૃતિ અને વૈશેષિક મતે અચેતન પરમાણુ સૃષ્ટિના ઉપાદાન કારણ છે જ્યારે વેદાંત કહે છે અચેતન પ્રકૃતિ અથવા અચેતન જડ પરમાણુ, ચેતન પુરુષની મદદ સિવાય જગતનું નિર્માણ કરી શકતા નથી. ચેતન બ્રહ્મ અગર ફક્ત નિમિત્ત કારણ બને અને બ્રહ્માંડની રચના કરે તો તેને બીજા પાસેથી ઉપાદાન કારણ મેળવવું પડે તો, તેનું એકત્વ યા અસીમત્વનું ખંડન થાય. માટે સૃષ્ટિ-પ્રલય કાર્ય સમજાવવા માટે ઉદાહરણ આપવામાં આવ્યું છે કે કરોળિયો જેવી રીતે પોતાના શરીરમાંથી તંતુ ઉત્પન્ન કરી જાળનું નિર્માણ કરે છે અને પછી જ્યારે ઈચ્છા થાય ત્યારે, તે તંતુઓને પોતાના શરીરમાં સમેટી લે છે. બ્રહ્મ પણ તેવી જ રીતે પોતાના અંતર માંથી બ્રહ્માંડનું નિર્માણ કરે છે અને પ્રલય સમયે પોતાના

અંતઃકરણમાં સમેટી લે છે. આમ એક જ બ્રહ્મ નિમિત્ત અને ઉપાદાન કારણ છે. 'એકોઽહમ્ બહુસ્યામ્' આ સૃષ્ટિ સંકલ્પ બ્રહ્માંડનું નિમિત્ત કારણ છે. બ્રહ્મની શક્તિ પ્રકૃતિ કે માયા એ બ્રહ્માંડનું ઉપાદાન કારણ છે.

વેદાંત મતે સગુણ બ્રહ્મ યા ઈશ્વર જીવના કર્મફળ દાતા છે. એટલે કે જીવ સારું ખોટું જેવું કામ કરે છે. ઈશ્વર તેને તેવું ફળ આપે છે. એટલે કે તે ન્યાયધીશ જેવા છે. કર્મના તારતમ્ય હેતુથી જ કર્મફળનું તારતમ્ય થાય છે. જીવ પોતે જ પોતાના કર્મફળ માટે જવાબદાર છે. કોઈને સુખી કે દુઃખી, ભગવાન બનાવતા નથી માટે પક્ષપાતીત્વનો દોષ (આરોપ) આવતો નથી. પૂર્વ મીમાંસા સાથે આ ભેદ રહેલો છે.

વેદાંતના મતે, આત્મા એક જ છે. જ્યારે બીજાં દર્શનો અસંખ્ય આત્માને માને છે. તે ભેદ રહેલો છે. વેદાંત સમજાવે છે કે એક જ આત્મા, અહંકાર, બુદ્ધિ, મન, પ્રાણ જેવી ઉપાધિથી મુક્ત થઈને વિવિધ જીવમાં વિવિધ રૂપે અને વિવિધ નામથી પ્રગટ થાય છે. જ્યારે જે સ્વરૂપમાં તે 'ચિન્મય આત્મા' આખા વિશ્વમાં પરિવ્યાપ્ત થઈને રહે છે ત્યારે તેનું તે સ્વરૂપ 'પરમાત્મા' કહેવાય છે. જ્યારે તે પરમાત્મા ઉપરોક્ત ઉપાધિથી યુક્ત થઈને દરેક જીવના અંતઃકરણમાં અંતર્યામી રૂપે કર્તા-ભોક્તા સ્વરૂપે વિહાર કરે છે ત્યારે તે 'જીવાત્મા' કહેવાય છે. વસ્તુતઃ ચેતન સ્વરૂપે જીવાત્મા અને પરમાત્મા એક અને અભિન્ન છે.

વેદાંતમાં પંચકોષની વાત આવે છે. કોષનો અર્થ ઢાંકણ થાય છે. જેના આધારે બીજી વસ્તુને આવૃત્ત રાખવામાં આવે છે. 'જીવાત્મા' આ પંચકોષમાં આબદ્ધ રહે છે. (૧) અન્નમય કોષ - અન્નના વિકારથી જે રસ-રક્તાદિ ઉપાદાનથી ઉત્પન્ન થાય છે. (૨) પ્રાણમય કોષ - પ્રાણ, અપાન, વ્યાન, ઉદાન, સમાન જેવા પંચ વાયુ અને પંચ કર્મેન્દ્રિયથી ઉત્પન્ન થાય છે. (૩) મનોમય કોષ - પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય અને મન વડે ઉત્પન્ન થાય છે. (૪) વિજ્ઞાનમય

કોષ - પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય અને બુદ્ધિ વડે ઉત્પન્ન થાય છે. (૫) આનંદમય કોષ - આનંદ દ્વારા ઉત્પન્ન થાય છે.

આ કોષ સાથે ત્રણ (૩) શરીર પણ જીવાત્માને આબદ્ધ કરી રાખે છે. સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણ શરીર છે. સ્થૂળ ભૂતોથી સ્થૂળ શરીર, મન-બુદ્ધિ-અહંકાર પંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય, પંચ કર્મેન્દ્રિય અને પંચ વાયુ દ્વારા સૂક્ષ્મ શરીર તથા આનંદમય કોષ જ કારણ શરીર છે.

જીવાત્માની અવસ્થા પણ ત્રણ (૩) પ્રકારની છે. જાગ્રત, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ. જાગ્રત અવસ્થામાં સ્થૂળ શરીરના અંગ પ્રત્યંગ કામ કરે છે. સ્વપ્નાવસ્થામાં સ્થૂળ શરીરથી જે કામ થતું નથી તે કામકાજ સૂક્ષ્મ શરીરથી થાય છે. સુષુપ્તવસ્થામાં સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ શરીર શાંત રહે છે ત્યારે કારણ શરીર દ્વારા કંઈ જ કામકાજ થતું નથી. આ ઉપરાંત વેદાંત શાસ્ત્રમાં એક ચોથી અવસ્થાની વાત થઈ છે. જે 'તુરીય' છે જ્યારે જીવાત્મા આ ત્રણ શરીર બંધનથી મુક્ત થઈ જાય છે ત્યારે તે પરમાત્માની સાથે સંમિલિત થઈ જો એક અને અભિન્ન બની જાય છે. તે અવસ્થાને 'તુરીય' કહે છે. જેને મોક્ષ પણ કહે છે.

વેદાંતમાં મુક્તિ પણ બે પ્રકારની છે (૧) ક્રમ મુક્તિ અને (૨) સદ્ય મુક્તિ. વેદાંત શાસ્ત્ર મુજબ સગુણ બ્રહ્મના ઉપાસક જ્યારે પોતાની સાધના વડે ચિત્ત શુદ્ધ કરી તેમના ઈષ્ટદેવનો સાક્ષાત્કાર કરે છે ત્યારે મૃત્યુ પછી તે દેવજન માર્ગે પોતાના ઈષ્ટદેવના લોકમાં ભગવાનના સાન્નિધ્યમાં રહી પરમ આનંદનો ઉપભોગ કરી મહાપ્રલયે તે બધા લોક સાથે બ્રહ્મમાં લીન થઈ જાય છે. જે ક્રમ મુક્તિ છે. જ્યારે નિર્ગુણ બ્રહ્મનો ઉપાસક પોતાની સાધનાથી અજ્ઞાનમાંથી પર થઈને સીધો જ સર્વોત્તમ બ્રહ્મ-સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે તેને સદ્યો મુક્તિ કહે છે.

આ ઉપરાંત જીવન મુક્તિની વાત છે. સાધક જીવતી અવસ્થામાં તપશ્ચર્યાથી પાપ પુણ્યમાંથી મુક્ત થઈ ગુણાતીત અવસ્થા પ્રાપ્ત કરે છે તેને

જીવન મુક્ત કહેવામાં આવે છે. જેમાં સગુણ અને નિર્ગુણ બંને પ્રકારના સાધકોનો સમાવેશ થાય છે. આ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કર્યા પછી ગુરુ કે ઈશ નિર્દેશથી લોક સંગ્રહ માટે દેહત્યાગ સુધી જીવોદ્ધાર માટે તેઓ કામ કરતા રહે છે. તેમની મન-બુદ્ધિ, રાગ-દ્વેષથી વિચલિત થતાં નથી. મૃત્યુ બાદ તેમને વિદેહ મુક્તિ મળે છે.

વેદાંત દર્શન શ્રવણ, મનન, નિદિધ્યાસન વડે જ્ઞાન માર્ગને જ શ્રેષ્ઠ સાધન માર્ગ ગણે છે. કર્મ ગૌણ છે. પ્રવર્તક અવસ્થામાં ગુરુ આદેશ મુજબ નિષ્કામભાવથી કરાતા નિત્ય અને નૈમિત્તિક કામકાજથી ચિત્તશુદ્ધ થાય છે. જે જ્ઞાનમાર્ગ માટે અનુકૂળ કે સહાયક બને છે. પરંતુ તે મુક્તિ આપી શકતા નથી. મુક્તિ આપનાર તો જ્ઞાન જ છે. 'નેતિ' વિચારને મોક્ષ પ્રાપ્તિના સાધન તરીકે ઘણું મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે. હું શરીર નથી, મન નથી, બુદ્ધિ નથી, દુનિયાની આ બધી નશ્વર વસ્તુ કદી આત્મા યા બ્રહ્મ હોઈ શકે નહીં. આવા વિવેક-વિચારને 'જ્ઞાન માર્ગ' કહેવાય છે.

હવે વેદાંત આધારિત સંપ્રદાયોનો પરિચય મેળવીએ.

> **સંકલ્પમાં જે દૃઢ, પ્રતિજ્ઞામાં અવિચળ છે. હર કોઈ પ્રકારની સિદ્ધિ સફળતા તેની હાથની હથેળીમાં છે. સંકલ્પ છોડીશ નહિ એવી જેની નીતિ છે તે જ એક માત્ર વિશ્વ વિજયી બને છે.**
>
> **- સ્વામી પ્રણવાનંદજી**

અદ્વૈતવાદ

એકેશ્વરવાદ - સનાતન ધર્મ આ સિદ્ધાંતમાં વિશ્વાસ રાખે છે. આ વિશ્વ બ્રહ્માંડના સૃષ્ટા, પાતા, સંહર્તા એક જ ઈશ્વર છે. બીજા કોઈ દેવ-દેવી નથી. આવી ભાવના-માન્યતાને એકેશ્વરવાદ કહે છે. ઉપનિષદ પણ કહે છે. 'એકં સદ્ વિપ્રા બહુધા વદન્તિ' મૂળ એક જ સત્યને પંડિતો ઘણાં જુદા જુદા નામોથી ઓળખાવે છે. એક જ બ્રહ્મની સર્જનશક્તિ - બ્રહ્મા, પાલક-વિષ્ણુ, સંહારક-મહેશ્વર વગેરે સ્વરૂપથી; એક જ વ્યક્તિ કોઈના ભાઈ, મિત્ર, પિતા, પુત્ર, શત્રુ વગેરે સ્વરૂપથી ઓળખાય છે.

એકેશ્વરવાદ અને અદ્વૈતવાદ અલગ બાબતે છે.

અદ્વૈતવાદની જડ વેદમાં છે. યાજ્ઞવલ્કય, ભતૃપ્રપંચ, દ્રાવિડાચાર્ય, ગૌડપાદાચાર્ય વગેરે આ મતના સમર્થક હતા. પરંતુ પ્રણાલિકા ભાવે ગૌડપાદના શિષ્ય ગોવિંદપાદ અને તેમના શિષ્ય શંકરાચાર્ય છે. શંકરાચાર્ય એ સુતીક્ષ્ણ દાર્શનિક વિચાર વડે આ મતની પ્રતિષ્ઠા કરી. વ્યાસદેવે વેદ-શ્રુતિના સિદ્ધાંતને સૂત્રરૂપે ગૂંથી 'બ્રહ્મ સૂત્ર' રચના કરી છે. જેના પર શંકરાચાર્યે શ્રુતિ અને ઉપનિષદના વચનના આધારે ભાષ્યની રચના કરી. આ વાદમાં માયાનું વર્ણન ઘણું વિશેષ આવતું હોય તેને 'માયાવાદ' પણ કહે છે.

આ મતનું મુખ્ય કથન 'બ્રહ્મ સત્યં જગન્મિથ્યા । જીવ બ્રહ્મૈવ ન પરાઃ ॥ - બ્રહ્મ સત્ય છે અને જગત મિથ્યા છે. જીવ અને બ્રહ્મ ચૈતન્ય અંશમાં એક

અને અભિન્ન છે. જીવને જ્યારે દેહાત્મ બુદ્ધિ કે ભાન દૂર થાય, વિવેક વિચારથી નાશ પામે ત્યારે આત્મા કે બ્રહ્મમાં કોઈ ભેદ નથી તે જ તેનું સ્વરૂપ છે. તે પામી શકે છે. જેમ કે ઘટાકાશ અને મહાકાશ, ઘડારૂપી ઉપાધિનાશ પામતા ઘડાનું આકાશ મહાકાશમાં મળી જાય છે.

જગત અજ્ઞાન દષ્ટિભ્રમથી સત્ય જેવું લાગે છે. તેનો નિર્ણય વ્યવહારિક સત્તા, પ્રતિભાષિક સત્તા અને પરમાર્થિક સત્તાથી થાય છે.

વ્યવહારિક સત્તા - જે વસ્તુનું અસ્તિત્વ નશ્વર અને પરિવર્તનશીલ છે. અસલ નથી પરંતુ વ્યવહાર કાળમાં તેનું અસ્તિત્વ રહે છે. તેનું સ્વતંત્ર અને ચિર સ્થાયી અસ્તિત્વ હોઈ શકે નહીં. દા.ત. અગ્નિ, જળ વગેરે. જેનું અસ્તિત્વ આવશ્યકતા પણ છે.

પ્રતિભાષિક સત્તા - અસલમાં જેનું અસ્તિત્વ જ નથી પરંતુ દષ્ટિ ભ્રમથી તેનું અસ્તિત્વ માલૂમ પડે છે. તે ભ્રમ દૂર થતાં તેનું વ્યવહારમાં અસ્તિત્વ રહેતું નથી. દા.ત. દોરડામાં સાપ દેખાવો, ઝાડના ઠૂંઠામાં ચોર, છીપલામાં ચાંદી, રણમાં મૃગજળ.

પારમાર્થિક સત્તા - જે વસ્તુનું અસ્તિત્વ સદાને માટે રહે છે, જે ચિર સ્થાયી છે. ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનમાં તેનું કદી પરિવર્તન થતું નથી કે થશે નહીં, અનાદિ, અનંત, અવિનાશી સત્તા તે 'પરમાત્મા-બ્રહ્મ'. જગત તે વ્યવહારિક સત્તા છે પરમાર્થિક સત્તા નથી.

અદ્વૈતવાદમાં બ્રહ્મના બે લક્ષણ બતાવ્યા છે.

(૧) **સ્વરૂપ લક્ષણ** - બ્રહ્મ નિર્વિકાર, નિર્ગુણ અને નિર્વિશેષ હોવાથી તે અજ્ઞેય અને અચિન્ત્ય કહેવાય છે, જેમાં માયા કલ્પિત વિવર્ત સ્વરૂપ છે.

(૨) **તટસ્થ લક્ષણ** - બ્રહ્મ સગુણ, સવિશેષ, સર્વ શક્તિમાન અને સૃષ્ટા, પાતા, સંહર્તા છે. જેની પારમાર્થિક સત્તા નથી. (તટસ્થ એટલે કોઈ પરિચય કરાવનાર Medium માધ્યમ. જે વડે કોઈ વસ્તુનો પરિચય આપવામાં આવે છે. પરંતુ ખરેખરો પરિચય મળતો નથી. દા.ત. બ્રહ્મને સગુણ સવિશેષ કહેવાય છે પરંતુ શુદ્ધ બ્રહ્મમાં તે ગુણ નથી. તે અવિદ્યા યા માયા ઉપોહિત ચેતન બ્રહ્મમાં છે.)

પંચદશી કહે છે - 'માયા વિધે વિહાયૈવં ઉપાધિ પર જીવયોઃ । અખંડ સચ્ચિદાનંદં પર બ્રહ્મૈવ લક્ષ્યતે ॥' ઈશ્વર માયા અને જીવ અવિદ્યા ઉપાધિ કલ્પિત અવસ્તુ છે. જ્યારે ઈશ્વરની માયા ઉપાધિ અને જીવની અવિદ્યા ઉપાધિ છૂટી જાય ત્યારે બંને અખંડ સચ્ચિદાનંદ બ્રહ્મ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરે છે. આમ અવિદ્યા અને માયાની વ્યાખ્યા જુદી કરી છે. ટૂંકમાં, માયામાં શુદ્ધ બ્રહ્મ ચેતનનું પ્રતિબિંબ છે. તે ઈશ્વર અને અવિદ્યામાં શુદ્ધ ચેતનનું પ્રતિબિંબ છે. તે જીવ. બ્રહ્મનું માયા સ્વરૂપ ચેતન ઈશ્વર. બ્રહ્મનું અવિદ્યા સ્વરૂપ ચેતન જીવ છે. સત્ત્વગુણ પ્રધાન પ્રકૃતિ તે માયા અને રજ તથા તમ પ્રધાન પ્રકૃતિ તે અવિદ્યા છે. ઈશ્વર-માયાધીશ હોય તેનાથી ઈચ્છે ત્યારે મુક્ત થઈ શકે છે. જ્યારે જીવ-અજ્ઞાન-અવિદ્યાથી મોહિત બની પોતાનું સ્વરૂપ ભૂલી જાય છે.

અદ્વૈતવાદીઓની માયા અનિર્વચનીય (જેનું સ્વરૂપ વર્ણન ન થઈ શકે તેવી) છે. છતાં તે 'અઘટન ઘટન પરીયસી' અસંભવને સંભવ અને સંભવને અસંભવ કરવા શક્તિમાન છે. તેની આ શક્તિ બે પ્રકારની છે. આવરણ - જે શક્તિ દ્વારા માયા જીવને મોહિત કરી તેને ભગવાનથી અલગ કરી નાખે છે. વિક્ષેપ - જે શક્તિ દ્વારા માયા જીવમાં હું કર્તા, ભોક્તા છું તેવી ભાવના ઉત્પન્ન કરે છે.

સાંખ્યની પ્રકૃતિ જડધર્મી છતાં પ્રસવધર્મી અને સૃષ્ટિ કાર્યમાં નિમિત્ત અને ઉપાદાન કારણ પણ છે. ચેતન પુરુષના સાનિધ્યથી વિષમતા આવે છે. જેથી તે પોતાના ત્રિગુણ દ્વારા જગત-જીવનું સર્જન કરે છે. જ્યારે વેદાંત સગુણ બ્રહ્મની શક્તિ માયા છે. તે પોતે જ કર્તા, હર્તા, ભર્તા છે. તે પોતાના સૃષ્ટિ સંકલ્પથી માયા શક્તિ વડે વિશ્વ બ્રહ્માંડનું નિર્માણ, પાલન અને સંહાર કરે છે.

તંત્રોમાં માયાને આદ્યા શક્તિ મહામાયારૂપે વર્ણવી પૂજા થાય છે. તેની કૃપા શક્તિથી જીવ મોહ બંધનથી મુક્ત થાય છે અને રિદ્ધિ, સિદ્ધિ, શક્તિ, ધન, વિદ્યા પણ મેળવે છે. તે વિશ્વ નિયંત્રી, મહાશક્તિ ભગવતી સ્વરૂપા છે. સાથે મહાકાલી સ્વરૂપા સંહાર કાર્ય પણ કરે છે. ભગવાન કૃષ્ણ ગીતામાં 'મારી માયા દુરતિક્રમ્ય' કહે છે.

માયાવાદ ઉપર નૈષ્કર્મવાદ અને દુર્દશા-દુર્ગતિની ટીકા થાય છે પરંતુ શંકરાચાર્યે કહ્યું છે કે 'પ્રાગ્ બોધત્ સર્વમેવં સત્યં' બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં પહેલા

આ વિશ્વ બ્રહ્માંડ સર્વ સત્ય છે. 'ભાવાદ્વૈતમ્ સદા કુર્યાત્ ક્રિયા દ્વૈત ન કર્હિચિત્' ભાવનામાં જ અદ્વૈતનું સેવન કરવું વ્યવહારમાં આવી ભાવના કદી સેવવી નહીં. આમ અધિકારીઓ પ્રમાણે ભેદથી બ્રહ્મજ્ઞાન મેળવી શકે છે. તે જણાવી ઉન્નત અધિકારીએ પણ કેમ વર્તવું તે બતાવ્યું છે. શંકરાચાર્યજી કાશીમાં ગંગા સ્નાન કરવા જવાના તેમના રસ્તા પર એક નારી સ્વામીનું શબ લઈ રુદન કરતી હતી. તેને તે ખસેડવા વિનંતી કરે છે ત્યારે તેના જવાબમાં તે કહે છે કે 'તમે તો નિર્ગુણ બ્રહ્મમાં શક્તિ-ગુણ છે તેમ કહો છો તમે જ શબને ખસી જવા કહો' ત્યારે તે શક્તિહીન છે તેમ જણાવે છે ત્યારે 'જો તે શક્તિહીન હોય તો સૃષ્ટિ કેવી રીતે બની ?' એવી ટકોર કરે છે. આ પછી અધિકારીઓને જ નિર્ગુણ બ્રહ્મ ઉપાસનાનો અધિકાર ભેદ કરી સાથે સાથે સગુણ બ્રહ્મનો પ્રચાર અને ઉપાસનાનો પ્રચાર કરતા હતા. પોતે પણ ભારતની બે વખત પરિક્રમા પગપાળા કરી દિગ્વિજય કર્યો, વર્ણાશ્રમ ધર્મની પુનઃ પ્રતિષ્ઠા, સાધુ સમાજનું પુનઃ ગઠન, ચાર દિશામાં ચાર મઠની સ્થાપના કરી આમાં નૈષ્કર્મવાદ નથી. વિવેકાનંદજીએ 'બહુજન હિતાય, બહુજન સુખાય'ની વાત આ મતવાદનો પ્રચાર કરતા કરી છે. એક કૂતરા જેવો જીવ પણ ભૂખ્યો હોય તો તેને ભોજન આપવાના કામને પ્રાથમિકતા આપે છે. જૈન તથા બૌદ્ધ ધર્મની અમર્યાદ અહિંસાવાદ તથા સંન્યાસવાદ સાથે માયાવાદના અપ પ્રચારથી આવી નૈષ્કર્મવાદ, દુર્દશા અને દુર્ગતિનું કારણ બન્યું છે.

આ મતવાદમાં બે અવિદ્યાનું વર્ણન છે. જે અવિદ્યા દ્વારા વ્યષ્ટિ જીવનું મોહ બંધન થાય છે. તે તુલા વિદ્યા અને જે અવિદ્યા દ્વારા સમષ્ટિ જીવ અજ્ઞાન દશામાં બંધાય તે મૂલા વિદ્યા. ગુરુ ઉપદેશથી સદ્દાસદ્ વિચારથી તુલા વિદ્યાના નાશથી, વ્યષ્ટિ જીવને બ્રહ્મજ્ઞાન મળે છે પરંતુ સમષ્ટિ જીવ મોહબદ્ધ રહી જાય છે. એક વ્યક્તિની મુક્તિથી બધાની મુક્તિ થતી નથી. જંગલમાં એક ઝાડ કાપવાથી, બધા ઝાડનો નાશ થતો નથી પરંતુ વેદાંત શાસ્ત્ર મુજબ જીવનમુક્ત પુરુષ તેથી પોતાની મુક્તિથી સંતોષ માનતો નથી. બીજા જીવોના ઉદ્ધાર માટે પ્રયત્ન કરે છે. જેમ કે શંકરાચાર્ય, વિવેકાનંદ વગેરે.

વિશિષ્ટા દ્વૈતવાદ

અદ્વૈત નિર્ગુણ બ્રહ્મ સિવાય કોઈનું અસ્તિત્વ સ્વીકારતું નથી. વિશિષ્ટા દ્વૈતમાં એક બ્રહ્મ તત્ત્વ જ જડમાં પણ છે. તે માને છે જીવ-જગતનો બ્રહ્મ સાથેનો સંબંધ અંગાગી છે. તે માને છે કે જીવ અને જગત બ્રહ્મનું શરીર છે. બ્રહ્મમાંથી જ ચિન્મય જીવ અને જડ જગત નિર્માણ થયેલું છે. જન્મ પહેલા તે ત્રણે એક હોવા છતાં જન્મ બાદ જીવ-જગત સદા માટે બ્રહ્મથી ભિન્ન છે અને ભિન્ન રહેવાના છે. જીવ-બ્રહ્મ વચ્ચે સેવક-સેવ્ય ભક્ત-ભગવાનનો સંબંધ છે. આ સંબંધને જ સર્વોત્તમ માનવામાં આવ્યો છે.

જીવાત્મા ત્રણ પ્રકારના છે. (૧) નિત્ય - જે નારાયણ-લક્ષ્મી બંને વૈકુંઠમાં નિવાસ કરે છે ત્યાં આ જીવાત્મા નિરંતર રહી તેમની સેવા પૂજામાં મસ્ત રહે છે. કદી સંસારમાં પડ્યા નથી કે પડતા નથી. (૨) મુક્ત - જે સંસારમાં આબદ્ધ હતા પણ તપશ્ચર્યા પૂરી કરી વૈકુંઠમાં ઉપાસ્યના સાનિધ્યમાં જઈ સેવા પૂજા કરે છે (જે મુક્તિ છે) (૩) બદ્ધ - જે સંસારમાં આબદ્ધ રહી પોતાના શુભાશુભ કર્મોનો ફળ ભોગ કરતા વારંવાર જન્મ-મૃત્યુના ચક્કરમાં ભટકે છે તે સ્થિતિથી મુક્ત થવા છેવટે પ્રયત્નશીલ બને છે.

અહીં સામિપ્ય અને સાલોક્ય મુક્તિનું જ મહત્ત્વ છે. સાયુજય કે સારૂપ્યને માનતા નથી. વળી તેમના મતે જીવાત્મા અસંખ્ય છે અને અસંખ્ય રહે છે.

આ મતવાદની જડ મહાભારત, ભાગવત, વિષ્ણુ પુરાણ, યોગ વશિષ્ઠ

રામાયણ વગેરેમાં છે. આચાર્ય ટંક, ગુહદેવ, નાથમુનિ, શકટ દમન વગેરે વેદાંતિકો આ મતના સમર્થક હતા. આચાર્ય બૌધાયન, યમુનાચાર્ય વગેરેએ તેનો પ્રચાર કર્યો પરંતુ તેને રામાનુજાચાર્ય દ્વારા વેગ મળ્યો. બૌદ્ધયન વૃત્તિથી રામાનુજે શ્રુતિ, સ્મૃતિ, પુરાણોના પ્રમાણથી શંકરમતના ખંડન માટે પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ 'શ્રી ભાષ્ય'ની રચના કરી જેથી 'શ્રી સંપ્રદાય' તરીકે આ મત ઓળખાય છે અને તેઓ આ મતના પ્રવર્તક તરીકે ગણાવા લાગ્યા. તેમનો જન્મ ઈ.સ. ૧૦૩૭માં થયો હતો. જ્યારે શંકરાચાર્યનો જન્મ ઈ.સ. ૬૮૬માં થયો હતો તેમ મનાય છે.

આચાર્ય રામાનુજના મતે બ્રહ્મ સગુણ છે નિર્ગુણ નથી. શ્રુતિમાં જ્યાં નિર્ગુણ બ્રહ્મની વાત છે ત્યાં સમજવું કે બ્રહ્મમાં નિકૃષ્ટ ગુણ નથી. તે ક્ષમા, દયા, પ્રેમ, સર્વ શક્તિમત્તા, અંતરયામિત્વ વગેરે સદ્‌ગુણોનો આધાર છે.

શંકરાચાર્ય વિવર્તવાદી (એક વસ્તુને બીજા સ્વરૂપે જોવું. દા.ત. દોરડાને સાપ, છીપને ચાંદીરૂપે) છે જ્યારે રામાનુજાચાર્ય પરિણામવાદી (એક વસ્તુનું બીજી વસ્તુમાં પરિવર્તન દા.ત. દૂધનું દહીં, માટીનો ઘડો, સોનાના ઘરેણા) હતા. રામાનુજના મતે ઈશ્વર આ સંસારના નિમિત્ત અને ઉપાદાન કારણ બંને છે. અદ્વૈત મતના વાસુદેવનો અર્થ આ મતમાં તેમના વિશાળ દેહ પર દેવ-દાનવ-માનવ, પશુ-પક્ષી વગેરે જીવ ચરાચર વિશ્વ વસે છે. જે બ્રહ્મ સ્તંભ સુધી સમગ્ર સૃષ્ટિની અંદર અંતર્યામીરૂપે નિવાસ કરે છે. જેમનું શરીર શુદ્ધ સત્ત્વગુણનું બનેલ છે તેમ માને છે. શંકર જ્ઞાનને મહત્વ આપે છે. કર્મ તથા ઉપાસનાને ગૌણ ગણે છે જ્યારે રામાનુજ ભક્તિને મહત્વ આપે છે. જ્યારે કર્મ અને જ્ઞાને તેના સહાયક ગણે છે. કર્મ-જ્ઞાનથી દેહ-મન શુદ્ધ સાત્ત્વિક બને છે ત્યારે પરા કે અવ્યભિચારીણી ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. જે મોક્ષ છે વળી આહાર શુદ્ધિને મહત્ત્વ આપે છે, જેમાં જાતિ-દોષ (આહાર વસ્તુની જાતિ લસણ-કાંદા-માંસ-મચ્છી વગેરે) નિમિત્ત દોષ (રસોઈ પકવતા કે પિરસતા થયેલા દોષ) આશ્રય દોષ (જે સ્થાન કે પાત્ર દ્વારા પકાવાય અને પિરસાય તેનો દોષ)થી બચવા કહેવાય છે. શંકરાચાર્ય આ ઉપરાંત ઈન્દ્રિય સંયમ ઉપર ભાર મૂકે છે. ઉપરની શુદ્ધિને અપૂરતી ગણે છે.

દ્વૈત વાદ

આ મત વાદના પ્રવર્તક મધ્વાચાર્ય છે. તેમણે બ્રહ્મસૂત્ર ઉપર જે ભાષ્યની રચના કરી છે તે મધ્વ ભાષ્ય તરીકે ઓળખાય છે. તેઓ ભક્તિવાદના આચાર્ય છે. તેમના ઉપાસ્ય પણ ભગવાન વિષ્ણુ અને લક્ષ્મીજી છે અને સાધન પદ્ધતિ પણ પ્રેમભક્તિનો માર્ગ છે છતાં રામાનુજના મત સાથે તેમને ભેદ છે. રામાનુજ અદ્વૈત તથા દ્વૈત બંનેને માનતા હતા. એક અદ્વિતીય ઈશ્વરને માનતા હતા. ભગવાનના સૃષ્ટિ સંકલ્પથી જીવ-જગતનું નિર્માણ થયું છે. પરંતુ જીવ-જગત તેમનાથી સદા ભિન્ન છે તેમ માને છે. જ્યારે મધ્વાચાર્યજી પૂરેપૂરા દ્વૈતવાદી છે. તેઓ માનતા હતા કે સગુણ બ્રહ્મ ઈશ્વર, જીવ અને જગત અનાદિકાળથી અલગ છે અને અલગ રહેશે. આ ઉપરાંત બીજા પાંચ પ્રકારના ભેદના સિદ્ધાંત પણ સ્વીકારે છે. જીવ-ઈશ્વર, જીવ અને ઈશ્વર સદાને માટે અલગ છે એટલે ઈશ્વરમાંથી જીવ ઉત્પન્ન થયો છે તેમ માનતા નથી. જડ અને ઈશ્વર, જડ પ્રકૃતિ સાથે ઈશ્વરને કોઈ સંબંધ જ નથી. તે નિરંતર ભિન્ન છે અને ભિન્ન રહેશે. જડ અને જડ, જડ અને જીવ, જીવ અને જીવ - સંસારમાં અલગ અલગ અસંખ્ય જડ પરમાણુ છે. તેમની અંદર પણ કોઈ સંબંધ નથી. તે સદા માટે ભિન્ન છે અને ભિન્ન રહેવાના છે તેમ માને છે. આ સિદ્ધાંત પૂર્ણ બ્રહ્મ દર્શન નામે પણ પ્રસિદ્ધ છે.

આ મતવાદ બે તત્ત્વો સ્વતંત્ર અને પરતંત્ર છે તેમ કહે છે. ભગવાન

વિષ્ણુ જ સ્વતંત્ર તત્ત્વ છે. તે કોઈના ઉપર નિર્ભરશીલ નથી. જ્યારે જીવ-જગત ભગવાનથી અલગ હોવા છતાં તેમના ઉપર નિર્ભર છે. તે પરતંત્ર છે પરંતુ માયા કલ્પિત નથી સ્વતંત્ર છે. આ મતવાદ રામાનુજ સાથે મુક્તિ અંગે સહમત છે. વૈકુંઠ પ્રાપ્ત કરવું, તે જ મુક્તિ-મોક્ષ છે તેમ માને છે. તેમની ઉપાસનામાં અંકન (તિલક) નામકરણ (સંતાનોના નામ ભગવાનના નામથી રાખવા) અને ભજન (નામ સ્મરણ, સ્તુતિ-કીર્તન)નું મહત્ત્વ છે. તેમાં પણ, નામ સ્મરણને ખૂબ મહત્ત્વ આપ્યું છે.

જીવની પ્રકૃતિ પણ નિત્ય, મુક્ત, બદ્ધને સ્વીકારે છે. બદ્ધમાં બે પ્રકારના છે. યોગ્ય અને અયોગ્ય. જે મોક્ષના અધિકારી છે તે યોગ્ય, અનધિકારી તે અયોગ્ય. તેમાં પણ કોઈ નિત્ય સંસારી કે જે જન્મ મૃત્યુના ચક્કરમાં ફરતો રહે છે. વળી કોઈ નિરંતર નરક વાસનો દંડ ભોગવે છે. જે તમોયોગ્ય જીવ છે. જીવના આ દુઃખ ભોગનું કારણ, પ્રકૃતિના ત્રણ ગુણ છે. તેના દ્વારા જીવોનું પરિચાલન થાય છે. સાત્વિક જીવને મૃત્યુ પછી સ્વર્ગ, રાજસિક જીવને સંસાર ગતિ, તામસિક જીવને નરક ગતિ મળે છે તેમ આ મતવાદ કહે છે.

મધ્વાચાર્યનો જન્મ ઈ.સ. ૧૧૯૯માં થયો હતો. તેઓ શંકર મત પ્રતિષ્ઠિત દશનામી સંપ્રદાયના સંન્યાસી હતા. તેમનું સંન્યાસ નામ આનંદ તીર્થ હતું. તેમનો પ્રભાવ બંગાળના ચૈતન્ય મહાપ્રભુ ઉપર પડ્યો હતો. જેથી તેમનો સંપ્રદાય મધ્વગૌડીય વૈષ્ણવ સંપ્રદાય કહેવાયો છતાં તેમની વચ્ચે પણ મતભેદ છે.

મન જેટલા પ્રમાણમાં અંતર્મુખી બનશે તેટલા જ પ્રમાણમાં ભોગ તૃષ્ણા દૂર અને દૂર રહ્યા કરશે જેથી મન ક્રમે ક્રમે શાંત, સ્થિર અને ભગવદ્ ધ્યાનમાં નિમગ્ન રહ્યા કરશે.

- સ્વામી પ્રણવાનંદજી

દ્વૈતાદ્વૈત વાદ યા ભેદાભેદ વાદ

આ વાદ પર ઋષિ ઔડુલોમીએ એક ભાષ્ય લખ્યું હતું ત્યારબાદ નિમ્બકાચાર્ય કે જેમનું નામ આ વાદ સાથે જોડાયેલ છે. તેમણે 'વેદાંત પારિજાત સૌરભ' ગ્રંથ લખ્યો. તેમાં ભેદાભેદ વાદ - દ્વૈતા દ્વૈતવાદની બહુ યુક્તિ પ્રમાણ દ્વારા પ્રચાર કર્યો છે, જેમાં બ્રહ્મ, જીવ, જગત ત્રણે તત્ત્વમાં કયાં કયાં ભેદ છે અને કયાં કયાં અભેદ છે તેનું પ્રતિપાદન કર્યું છે.

આ મતવાદ બ્રહ્મના નિર્ગુણ અને સગુણ બંને સ્વરૂપ ઉપર વિશ્વાસ ધરાવે છે. અદ્વૈત-નિર્ગુણ બ્રહ્મને જ સ્થાન આપે છે. માયા કલ્પિત બ્રહ્મને સગુણ બ્રહ્મ તરીકે માને છે. તેનું સ્થાન ગૌણ છે. વિશિષ્ઠા દ્વૈત અને દ્વૈત તો નિર્ગુણને માનતા નથી જ્યારે નિમ્બકાચાર્ય બ્રહ્મના નિર્ગુણ અને સગુણ બંને સ્વરૂપને સત્ય અને અનાદિ કહે છે. સગુણ બ્રહ્મે પોતાના અંતરમાંથી પોતાની શક્તિ વડે જીવ-જગતનું સર્જન કર્યું છે. આમ રામાનુજની જેમ જ સગુણ બ્રહ્મને જ સૃષ્ટિના નિમિત્ત અને ઉપાદાન કારણ ગણે છે. તેનો સૃષ્ટિ સંકલ્પ નિમિત્ત અને તેની ત્રિગુણાત્મક પ્રકૃતિ તે ઉપાદાન કારણ છે. આમ બંને આચાર્યો પરિણામવાદી છે. નિમ્બકાચાર્ય એથી આગળ જણાવે છે કે જીવ-જગત બ્રહ્મમાંથી સર્જાયા હોય તેમનો બંનેનો બ્રહ્મ સાથે અંગાગી અને અભેદ સંબંધ ધરાવે છે. પરંતુ નિર્ગુણ સ્વરૂપે તે બ્રહ્મ જગતથી અતીત અને જીવથી પર છે. ત્યાં તેમની વચ્ચે

ભેદ છે. ભિન્નતા છે. આમ સગુણ બ્રહ્મથી અભેદ-અદ્વૈત અને નિર્ગુણથી ભેદ-દ્વૈત છે માટે જ આ મતવાદ ભેદાભેદ વાદ કે દ્વૈતાદ્વૈત વાદથી ઓળખાય છે.

આ મતવાદ મુજબ બ્રહ્મ અને તેનાથી ઉત્પન્ન જીવ-જગત બંને સત્ય છે. પરંતુ જગત સ્વયં સંપૂર્ણ નથી. બ્રહ્મના અસ્તિત્વમાં જ તેનું અસ્તિત્વ છે. એટલે સ્વતંત્રરૂપે સત્ય નથી. જીવ બ્રહ્મનો અંશ હોવાથી ચેતન સ્વરૂપે તે બ્રહ્મથી અભિન્ન છે. પરંતુ નામ રૂપ દ્વારા તે પરિચ્છિન્ન (અલગ) હોવાથી અને નશ્વર પ્રાકૃત દેહધારી હોવાથી તે બ્રહ્મથી ભિન્ન છે. દા.ત. અગ્નિ માંથી તેનો તણખો અલગ પડતાં તે અગ્નિનો અંશ હોવાથી, અગ્નિથી અભિન્ન છે જ્યારે નામરૂપથી અલગ હોવાથી, અગ્નિથી ભિન્ન છે. વળી જીવાત્મા અણુ જેવા અસંખ્ય છે. તે બધા અનાદિ અનંત છે. દેહના જન્મ-મૃત્યુ થાય છે. આત્મા તો અજર-અમર છે. તેના પાલક-નિયામક સગુણ બ્રહ્મ ઈશ્વર છે.

આ મત મુજબ, જીવ બે પ્રકારના છે.**મુક્ત જીવ** - જે સર્વવ્યાપક અને અંતર્યામી આત્માને પોતાની તપશ્ચર્યા વડે પામે છે અને જેને જીવ-જગત-બ્રહ્મમાં કોઈ ભેદ નથી. પરંતુ આ જીવને સર્જન, પાલન, સંહારની શક્તિ મળતી નથી. તે તો ફક્ત ભગવાનને જ આધિન છે.**બદ્ધ જીવ** - જે સર્વવ્યાપક અંતર્યામી આત્માને પામ્યો નથી. જેને જીવ-જગત-બ્રહ્મ એક જ છે. તેમાં કોઈ ભેદ નથી તેવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું નથી.

આ મતવાદ, ભક્તિને જ મોક્ષનું સાધન ગણે છે. સાથે જ્ઞાન સાધનનો અસ્વીકાર કરતા નથી. બ્રહ્મ-જીવ-જગતના સાચા સ્વરૂપનું જ્ઞાન મળતા યથાર્થ ભક્તિનો ઉદય અંતઃકરણમાં થાય છે. એકાંત શરણાગતિથી તે પ્રભુની કૃપાથી અજ્ઞાનથી મુક્ત બને છે. ઉપાસ્ય દેવ-દેવી તરીકે, રાધા-કૃષ્ણના યુગલ સ્વરૂપને સ્વીકારે છે. લૌકિક વૃન્દાવનની ગોપ-ગોપીની કૃષ્ણ સાથેના મધુર લીલા સંબંધને પણ માને છે અને નિત્ય વૃન્દાવન જે વૈકુંઠમાં છે ત્યાં આ લીલા અનાદિકાળથી ચાલે છે તેમ માને છે. ભક્તિથી તેમને પ્રસન્ન કરતા સાધકને,

નિત્ય વૃન્દાવન મળે છે. ત્યાં લીલાનો સ્વાદ લઈ મહા પ્રલયે ભગવાન કૃષ્ણ પોતે સમસ્ત સૃષ્ટિનો સંહાર કરે છે ત્યારે એક પરબ્રહ્મ પરમાત્મા બિરાજે છે. તેમાં બધા સમાઈ જાય છે. વિલિન થઈ જાય છે. અહીં રાધાને ગોપી પ્રધાન તરીકે નહીં, પરંતુ કૃષ્ણની અનંત શક્તિ રૂપિણી ગણી છે. રામાનુજ-મધ્વના ઉપાસ્ય દેવ-દેવી લક્ષ્મીનારાયણ છે અને તે પરબ્રહ્મમાં લીન થતા નથી. અનાદિ અનંત કાળ સુધી તેઓ વિદ્યમાન રહે છે. જે આ મતવાદ સાથેનો મહત્ત્વનો મતભેદ છે.

શરીરની જેમ જ મન પણ થાકે છે. વિશ્રાંતિથી પુનઃ શક્તિ મેળવે છે તેમ મન પણ વિષયોના ચિંત્વનથી થાકે છે અને ભગવદ્ ચિંત્વનથી વિશ્રાંતિ મેળવે છે. માટે જેટલું મનને ભગવદ્ચિંતનમાં ગૂંથેલું રાખી શકશો તેટલું વિશ્રાંતિ મેળવી તે શક્તિશાળી બની શકશે.

- સ્વામી પ્રણવાનંદજી

શુદ્ધાદ્વૈત વાદ

આ મતવાદની પ્રતિષ્ઠા વેદના ભાષ્યકાર શ્રીમત્ વિષ્ણુ સ્વામી દ્વારા થયેલી પરંતુ આચાર્ય વલ્લભ દ્વારા આ મતનો વિશેષ પ્રચાર અને પ્રતિષ્ઠા થઈ. તેમણે ૮૪ શાસ્ત્ર ગ્રંથની રચના કરી હતી. તેમાંથી ઘણાં વિલુપ્ત બન્યાં. આ ગ્રંથોમાં બહ્મ સૂત્ર પરનું ભાષ્ય 'અણુ ભાષ્ય' ભગવદ્ ગીતાની ટીકા 'તત્ત્વાર્થ દીપ નિબંધ' શ્રીમદ્ ભાગવત ઉપરની ટીકા 'પૂર્વ મીમાંસા અને સુબોધિની'. પ્રસિદ્ધ અને આદરણીય ગ્રંથો આજે છે. આચાર્ય શંકર, રામાનુજ, મધ્વ વગેરેની જેમ વલ્લભે પણ પ્રસ્થાન ત્રય (વેદાંત સૂત્ર, ઉપનિષદ, ગીતા) ઉપર ટીકા લખી. વધુમાં શ્રીમદ્ ભાગવત ઉપર ટીકા લખી તેઓ તેને ચોથું પ્રસ્થાન માનતા હતા. એટલે 'પ્રસ્થાન ચતુષ્ટ્ય' કહેવાય છે. તેમના ઉપાસ્ય દેવ શ્રી કૃષ્ણ (બાલ ગોપાલ) છે. તે સત્, ચિદ્, આનંદ અને રસ છે. સંપ્રદાયનો આદર્શ વ્રજ ગોપીની પ્રેમભક્તિ છે. આ પ્રેમભક્તિ દ્વારા નિત્ય ગોલોકમાં બાળ ગોપાલની સેવા કરવાનું જીવનનું પરમ ધ્યેય માનવામાં આવે છે વળી મુક્તિને ભક્તિની દાસી ગણી છે. આમ ભક્તિને વધુ મહત્વ આપવામાં આવ્યું છે. સંપ્રદાયનો સાર સિદ્ધાંત આચાર્ય વલ્લભે જગન્નાથ પુરીમાં, શાસ્ત્રાર્થ સમયે એક શ્લોક દ્વારા પ્રગટ કર્યો છે.

'એકં શાસ્ત્રં દેવકી પુત્રં ગીતં, એકા દેવો દેવકી પુત્ર એવ;
મન્ત્રોપ્યેકસ્તસ્ય નામાનિ યાનિ, કર્માપ્યેકં તસ્ય દેવસ્ય સેવા.

કૃષ્ણએ ગાયેલ ગીતા એક માત્ર શાસ્ત્ર, બાલ ગોપાલ એક માત્ર દેવ, તેમની નામાવલીનું કીર્તન એક માત્ર મંત્ર અને તે બાલગોપાલની સેવા પૂજા એક માત્ર કર્મ છે.'

દક્ષિણ ભારતનું તિરૂમલા મંદિર આચાર્યનું પ્રિય પૂજા સ્થળ હતું પરંતુ વ્રજમાં ગોવર્ધનગીરી પર પરિક્રમા કરી શ્રીનાથજીની મૂર્તિની સ્થાપના તેમણે કરી હતી. જે હાલ રાજસ્થાનના નાથદ્વારામાં છે. જે આ સંપ્રદાયનું મુખ્ય યાત્રાધામ બન્યું છે.

આચાર્ય વલ્લભના મતે અદ્વૈત વાદ શુદ્ધ નથી. તેમાં માયાને બ્રહ્મથી અલગ ગણવામાં આવે છે. માટે તે દ્વૈત બની જાય છે. તેઓ માયાને સ્વીકારતા નથી. જીવ-જગત-માયા કલ્પિત, મિથ્યા નથી તે બંને સત્ય છે અને બ્રહ્મનું સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ છે. જે ત્રિગુણાત્મિક પ્રકૃતિથી તેનો ઉદ્ભવ થયો છે. તે પણ બ્રહ્મનું જ સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ છે. આમ માયા વિહિત મતવાદ છે. જે શુદ્ધ અદ્વૈત વાદ હોય શકે. તેમના મતે સાયુજય અને સારૂપ્ય મુક્તિને સ્થાન નથી. સામીપ્ય અને સાલોકય મુક્તિને શ્રેષ્ઠ માને છે. ભગવાન કૃષ્ણની નિત્ય ગોલોકધામમાં અપ્રાકૃતલીલા જે નિરંતર થતી રહે છે. તે સંસાર બંધનથી મુક્ત બની મૃત્યુ પછી ત્યાં જઈ તેનો આસ્વાદન કરવું તે શ્રેષ્ઠ કામ્ય છે. તેઓ પણ નિર્ગુણ બ્રહ્મને માનતા નથી. રામાનુજની જેમ જ કહે છે કે બ્રહ્મમાં સામાન્ય જીવ જેવા સાધારણ ગુણ પ્રવર્તી શકે નહીં. બ્રહ્મ એક અદ્વિતીય, સર્વ શક્તિમાન પુરુષ છે. તે જયારે જ્ઞાન અને કર્મયુક્ત થઈ વિશ્વની રચના કરે છે. તે જ નિમિત્ત અને ઉપાદાન કારણ છે તેમ સમજે છે. જીવ અણુ-પરમાણુ જેવા અસંખ્ય છે. જીવ ભગવાનનો અંશ છે. ભગવાન સાથે સેવ્ય-સેવકનો સંબંધ છે. પરંતુ જગત સત્ય છે અને સંસાર મિથ્યા છે. જગત ભગવાનની સૃષ્ટિ છે. સંસાર જીવની સૃષ્ટિ છે. જીવ અહંતા-મમતાની ભાવનાથી પોતાના રાગ-દ્વેષથી સંસાર જાળની સૃષ્ટિ રચી તેમાં બંધાય છે જે જૂઠો છે. જીવ-નિત્ય, સંસારી, મુક્ત એમ ત્રણ પ્રકારના છે. નિત્યનો સ્વભાવ નિર્મલ પવિત્ર સંસ્કાર હોય અહં બુદ્ધિ તેને સ્પર્શતી નથી. જેથી દિવ્ય ભાવ અને નિરંતર ઐશ્વર્ય

અખંડિત રહે છે. જ્યારે સંસારી જીવ, પોતાની બનાવેલી સંસાર જાળમાં આબદ્ધ બની, જન્મ-મૃત્યુના ચક્કરમાં ફરતો રહે છે. મુક્ત જીવ જ્ઞાન-ભક્તિ વડે પ્રભુની કૃપા પાત્ર બની, પોતાનું દિવ્ય સ્વરૂપ અને ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત કરે છે.

જીવ પોતાના અશુભ વિચાર-કર્મથી, પોતાની શક્તિ ઐશ્વર્ય ગુમાવી નિર્બળ બની જાય છે. ત્યારે ભગવદ્ શરણાગતિ-સેવા-ભક્તિ દ્વારા પુષ્ટિ મેળવે છે. આ રીતે મેળવાતી ભક્તિને પ્રેમાભક્તિ કહે છે. આથી આ સંપ્રદાયને પુષ્ટિ માર્ગ કહેવાય છે. આચાર્યના વિચારો બહુ જ ઉદાર હતા. નાત-જાત-વર્ણ-ધર્મના ભેદ વિના સર્વને બ્રહ્મ સંબંધ મંત્ર ‘શ્રી કૃષ્ણ શરણં મમ્’ની દીક્ષા આપતા હતા. તેમના શિષ્યોમાં અલીખાન અને રસખાન બે પ્રખ્યાત મુસલમાનો પણ હતા. આ સંપ્રદાયે સંગીત ક્ષેત્રમાં પણ સારું એવું પ્રદાન કર્યું છે. સુરદાસ તથા અષ્ટ સખા મંડળ પ્રખ્યાત બન્યા હતા. ચિત્રકળામાં પણ પ્રદાન થયું છે. વળી ભાગવત સપ્તાહ કરી, મતવાદનો પ્રચાર કરતા હતા. આજે પણ આ પદ્ધતિને, આ સંપ્રદાયમાં મહત્વ આપવામાં આવે છે.

ચારિત્ર્ય એ જ મનુષ્યનો મુખ્ય આધાર છે, કરોડ રજ્જુ છે. ચારિત્ર્ય બળ એ જ મનુષ્યનું સાચું બળ છે. ચારિત્ર્યને જેટલું નિર્મળ બનાવી શકાશે તેટલા જ પ્રમાણમાં માનવીના અંતરમાં નિઃસ્વાર્થ પરોપકાર વૃત્તિ જાગૃત થશે. માટે ચારિત્ર્યને ખૂબ જ બળવાન અને સુદૃઢ બનાવી લેવું જોઈએ. માનવીની ઉન્નતિનો આધાર કેવળ ચારિત્ર્ય બળ ઉપર રહેલો છે.

- સ્વામી પ્રણવાનંદજી

અચિંત્ય ભેદાભેદ

આ મત વાદનો પ્રચાર ચૈતન્ય મહાપ્રભુએ કર્યો છે. તેમણે કોઈ ભાષ્ય ગ્રંથની રચના કરી નથી. તેઓ માનતા હતા કે બ્રહ્મસૂત્રનું સાચું ભાષ્ય ‘શ્રીમદ્ ભાગવત’ છે. પરવર્તી સમયે આ સંપ્રદાયના શ્રી જીવગૌસ્વામીએ ‘ષટ સંદર્ભ’ નામે ભાગવતને આધારે ટીકા ગ્રંથ લખ્યો હતો. શ્રી બલદેવ સ્વામીએ બ્રહ્મસૂત્ર ઉપર ભાષ્ય લખ્યું જે ‘બલદેવ કે ગોવિંદ ભાષ્ય’. શ્રી રૂપ અને સનાતન ગૌસ્વામીએ પણ કેટલાક ગ્રંથની રચના કરી હતી. આ મત ઉપર અગાઉ જોયું તેમ ભેદાભેદ વાદ (નિમ્બાકાચાર્ય)નો પ્રભાવ છે પરંતુ આ બંનેમાં મતભેદ રહેલા છે.

ભેદાભેદ વાદ (નિમ્બાર્ક)માં સગુણ બ્રહ્મ - સર્જન, પાલન, સંહાર કરે છે. તે જ નિમિત્ત અને ઉપાદાન કારણ છે. માટે જગત સાથે અભેદ સંબંધ છે. પરંતુ નિર્ગુણ બ્રહ્મ જગતથી અતીત છે માટે ભેદ છે. અંતર્યામી સગુણ બ્રહ્મ બને છે, ત્યારે જીવથી અભિન્ન છે પરંતુ નિર્ગુણરૂપે જીવથી પર છે માટે ત્યાં ભિન્ન છે.

ચૈતન્ય મહાપ્રભુ કહે છે કે જીવ-જગત, ઈશ્વર સગુણ બ્રહ્મથી ભિન્ન છે. પરંતુ તે બંને તેના ઉપર નિર્ભરશીલ હોય અભિન્ન છે. આ સંબંધ ભેદાભેદ ચિંતાથી અતીત હોવાથી ‘અચિંત્ય ભેદાભેદ’ મતવાદ કહેવાય છે. વધુમાંકહે

છે કે શ્રી કૃષ્ણ જ બ્રહ્મ પરમ પુરુષ છે. જેમની કેટલીક સ્વભાવિક શક્તિ છે જે ચિંતાતીત, અચિંત્ય, અબોધ્ય છે.

આ મતવાદ પ્રમાણે જગત સત્ય છે પરંતુ સાથે સાથે બ્રહ્મ અને જગત વચ્ચેનો ભેદ પણ સત્ય છે. જીવ નિત્ય અને શ્રી કૃષ્ણનો દાસ છે. તે અણુ-પરમાણુ જેવો છે. સૂર્યમાં પ્રકાશ, અગ્નિમાં દાહક્તાની શક્તિ સ્વભાવિક ગુણ છે. તેવી રીતે શ્રી કૃષ્ણની પણ સ્વભાવિક શક્તિમાં 'ચિત્ત શક્તિ જે અંતરંગ છે તે દ્વારા વૈકુંઠનું નિર્માણ થયું છે. જેથી તે શુદ્ધ સત્ત્વમય છે. જીવ શક્તિ જે તટસ્થ છે તે દ્વારા જીવનું સર્જન અને માયા શક્તિ જે બહિરંગ છે તે દ્વારા જગત સર્જાયું છે.' આ શક્તિની સ્વતંત્ર કોઈ સત્તા નથી તે ભગવાનને આધીન છે તે શક્તિ અને ભગવાન ભિન્ન અને અભિન્ન બંને છે. ભગવાનની દૃષ્ટિ માત્રથી માયા શક્તિ સક્રિય બની જગત નિર્માણ કરે છે. જીવ ચૈતન્યના સ્વરૂપે ભગવાનનો અંશ છે. પરંતુ માયાને આધીન બને છે ત્યારે મોહવશ પોતાનું દિવ્ય સ્વરૂપ ભૂલી ભગવાનથી ભિન્ન બની જન્મ-મરણના ચક્કરમાં ફરતો રહે છે. તેમાંથી બચવાનો ઉપાય શ્રી કૃષ્ણ પ્રેમની સાધના છે.

શ્રી વિષ્ણુ જ પરમ તત્ત્વ બ્રહ્મ છે. તે એક અદ્વિતીય સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ છે. તે જ્યારે ત્રિગુણાતીત હોય છે ત્યારે નિર્ગુણ. સર્વશક્તિમાન, સર્વવ્યાપક, સર્વજ્ઞરૂપે જ્યારે પ્રગટે છે ત્યારે તે સગુણ બ્રહ્મ કે ઈશ્વર કહેવાય છે. આ સગુણ બ્રહ્મ જ જગતનું ઉપાદાન અને નિમિત્ત કારણ છે. પરા શક્તિના પ્રભાવથી નિમિત્ત કારણ અને અપરાશક્તિ વા આદ્યા શક્તિના પ્રભાવથી ઉપાદાન કારણ બને છે. આ વિષ્ણુ જ અસંખ્ય નામરૂપ લઈ પ્રગટ થાય છે. તેમનું સર્વોત્તમ રૂપ શ્રી કૃષ્ણ છે. તે અંતર્યામી રૂપે જીવ-જગતનું પાલન-નિયમન કરે છે. તેની લાધિની-આહ્લાદિની-આનંદદાયિની શક્તિ રાધા છે. તેને જ વ્યવહારમાં ગોપી પ્રધાના કહેવામાં આવે છે. આ સંપ્રદાયના ઉપાસ્ય રાધા-કૃષ્ણ છે.

ભક્તિ દ્વારા જ માયાનો પ્રભાવ દૂર કરી શકાય છે. મુક્તિ-ભક્તિની દાસી છે. માટે જ સાયુજ્ય સારૂપ્ય મુક્તિને માનતા નથી કહે છે કે સાકર બનવા કરતા સાકરનો સ્વાદ લેવો તેમાં જ આનંદ છે. બહિરંગ ભક્તોએ નામ કીર્તન અને અંતરંગ ભક્તોએ ભગવાન શ્રી કૃષ્ણની લીલાનું આસ્વાદન કરવું. કીર્તન પણ -

તૃણાદપિ સુનીચેન, તરોરપિ સહિષ્ણુના ।
અમાનિના માનદેન, કીર્તનીયઃ સદા હરિઃ ॥

ઘાસના તણખલાથી પણ વધુ નમ્ર, ઝાડથી વધુ સહિષ્ણું પોતે માન વિહીન (અમાની) બની બીજાને માન આપી સતત શ્રીહરિનું કીર્તન કરવું તેમ કહે છે. ભક્તના લક્ષણ પણ કહ્યા છે કે જીવે દયા, નામે રુચિ, વૈષ્ણવ સેવન-પ્રાણી માત્ર પર દયા પ્રેમ, નામમાં પ્રેમ રુચિ અને વૈષ્ણવ સંતો ભક્તોની સેવા એજ ગુણ છે.

તમે અમૃતના સંતાન છો. કોઈપણ રીતે ચલાયમાન થશો નહિ. તમે સ્વતઃ પવિત્ર છો, સ્વતઃ વિશુદ્ધ છો. તમારે કોઈ જ ભય નથી, તમારો વિનાશ કરવાની કોની તાકાત છે ? ધીર બનો, સ્થિર બનો, આત્મ વિશ્વાસી બનો અને આત્મ શક્તિના વિકાસ માટે સ્વતઃ પ્રયાસ આદરો.

- સ્વામી પ્રણવાનંદજી

ચાર્વાક દર્શન

આ દર્શન નાસ્તિક ગણાય છે. નાસ્તિક વિશે કહ્યું છે કે 'શ્રૌતે સ્માર્તે ચ વિશ્વાસો યત્તદાસ્તિકયમુચ્યતે ॥ - જે સ્મૃતિ અને શ્રુતિના સિદ્ધાંતમાં વિશ્વાસ રાખે છે તે જ આસ્તિક છે.' ફક્ત ઈશ્વર પરનો વિશ્વાસ આસ્તિક નથી. સાંખ્ય અને પૂર્વ મીમાંસા સૃષ્ટિ કર્તા ઈશ્વરને સ્વીકારતા નથી છતાં આસ્તિક છે. આમ વેદને જે માનતા નથી તે નાસ્તિક છે. વેદમાં બે બૃહસ્પતિના નામ જોવા મળે છે. આંગિરસ બૃહસ્પતિ અને બીજા લોક્ય બૃહસ્પતિ. કહેવાય છે કે લોક્ય બૃહસ્પતિ એ અસુર કૂળના નાશ માટે ચાર્વાક નામના અસુરને આ દર્શનનો ઉપદેશ કર્યો હતો. જેથી તેને લોકાયત દર્શન કે બૃહસ્પતિ સૂત્ર કહેવાય છે.

આ દર્શનના મતે પૃથ્વી-જળ-વાયુ અને અગ્નિ આ ચાર મહાભૂતોથી જીવનું શરીર બને છે તે શરીર જડ અને ચેતન બંને છે. એટલે કે તે જડ શરીરની અંદર ચેતન તત્ત્વ આપોઆપ આવી જાય છે. આ દેહ જ સર્વસ્વ છે. દેહ સિવાય આત્મા જેવું કોઈ તત્ત્વ નથી. દેહના ભોગ સુખ માટે મનુષ્ય જીવન છે. તેનો નાશ થતાં જીવનનો નાશ થઈ જાય છે. મૃત્યુ જ મોક્ષ છે અને પ્રત્યક્ષ એ એક માત્ર પ્રમાણ છે. તેનું પ્રખ્યાત સૂત્ર છે.

'યાવજ્જીવેત્ સુખં જીવેત્, ઋણં કૃત્વા ઘૃતં પિબેત્ ।
ભસ્મી ભૂતસ્ય દેહસ્ય, પુનરાગમનં કૃતઃ ॥

જ્યાં સુધી જીવો ત્યાં સુધી સુખ-આરામથી જીવો. જરૂર પડે દેવું કરીને ઘી ખાઓ. શરીરનો નાશ પછી પુનઃ જન્મ જ નથી પછી તેની બીક શી ?'

આપણા દેશમાં આ દર્શનનો પ્રભાવ નથી. ચાર્વાક દર્શને ભારતીય દર્શનને અંધ વિશ્વાસથી બચાવ્યો છે. બધાં ભારતીય દર્શનોએ ચાર્વાકના આક્ષેપોનો પ્રત્યુત્તર આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

સાધારણ બાબતો પરથી જ મનુષ્યની મહત્તા અને શ્રેષ્ઠતાનો આંક બાંધી શકાય છે. નાની નાની ત્રુટિઓની અવગણના કદી પણ ન કરશો. કોઈ પણ મનુષ્ય યથાર્થ મહાન છે કે નહિ તેની ખાતરી તેના રોજિંદા જીવનની પદ્ધતિ ઉપરથી થઈ શકે છે. પ્રસંગોપાત મહાન કાર્ય થાય તેથી તેનું ચારિત્ર્ય શ્રેષ્ઠ કે મહત ગણી શકાય નહીં પણ નાના નાના ગુણોને ચારિત્ર્યમાં વણી લેવાથી જ જીવન ઉન્નત બને છે.

- સ્વામી પ્રણવાનંદજી

જૈન દર્શન

આ ધર્મ મતના પ્રથમ પ્રવર્તક ઋષભદેવ ગણાય છે. ૨૪ તીર્થંકરો (આચાર્યો) થયા, જેમાં છેલ્લા મહાવીર સ્વામી છે. આ સંપ્રદાયને અતિ પ્રાચીન ગણાવે છે પરંતુ પુરાણમાં વર્ણવેલા ઋષભદેવથી જ શરૂ થયેલો છે. જીન શબ્દનો અર્થ વિજયી કે જીતેન્દ્રિય છે. આ ધર્મ કહે છે કે પ્રત્યેક જીવ ધારે તો એક જ દિવસમાં અજ્ઞાનથી મુક્ત થઈ જીન અથવા જિતેન્દ્રિય બની શકે છે.

આ ધર્મ મતમાં દિગંબર અને શ્વેતાંબર એવા બે ભેદ છે. બંનેના સિદ્ધાંતો નીતિ એક જ પ્રકારના છે. પરંતુ સાધકમાં દિગંબર કઠોર છે. તે સાધકોને કોઈ ચીજની અરે ! વસ્ત્રની પણ જરૂર નથી. જ્યારે શ્વેતાંબર ઉદાર મતવાદી છે. જેના સાધુ-સાધકો સફેદ વસ્ત્ર પહેરે છે. સ્ત્રીને પણ મોક્ષના અધિકારી ગણી દીક્ષા અપાય છે. આ ધર્મનું સાહિત્ય વિશાળ છે. પ્રાકૃત ભાષામાં લખાયેલ છે. કેટલુંક સાહિત્ય સંસ્કૃતમાં પણ રચાયેલ છે. જેનો ઉદ્દેશ્ય, વેદ મત સામે પોતાનો મત પ્રતિષ્ઠાનો છે. અંતિમ તીર્થંકરના ગ્રંથને વધુ મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે.

જૈન ધર્મ માને છે કે, આ સંસારમાં જડ અને ચેતન બે વસ્તુ છે. પ્રત્યેક ચેતન વસ્તુમાં આત્મા હોય તેની હત્યા કરવી કે દુઃખ આપવું તે મહાન પાપ છે. આમ અહિંસા મહાન સિદ્ધાંત બન્યો. બીજી બાબત છે સત્યએ બહુમુખી છે. તેના જુદા જુદા પાસા છે. માટે જુદા જુદા સ્વરૂપે જોનારના મતની

અવગણના ન કરવી. જેને 'અનેકાંત વાદ' કહે છે. આ ધર્મ ઈશ્વરને માનતો નથી પણ આત્માને માને છે. આત્મા અસંખ્ય છે. જે નિત્ય, ચેતન, સર્વજ્ઞ, સર્વ શક્તિમાન છે જે અજ્ઞાન કુસંસ્કારના આવરણને કારણે પ્રકાશી શકતો નથી. જ્ઞાન દ્વારા આ કુસંસ્કાર અને અજ્ઞાન દૂર થાય છે. જ્ઞાન-પરોક્ષ અને અપરોક્ષ બે પ્રકારનું છે. તે વેદને માનતા નથી. માટે નાસ્તિક કહેવાય છે. કોઈપણ વસ્તુ ઉપર વિચાર કરતી વખતે બધાના દૃષ્ટિ બિંદુને ઉદારતાથી જોવાનો દૃષ્ટિકોણ છે. જે સ્વાદ્ વાદ છે. અપરોક્ષ જ્ઞાન મળતા પહેલા આ પ્રકારના આંશિક જ્ઞાનને પણ સાચું ગણે છે. તે માટે જિદ્ નથી.

આ મતવાદ કહે છે કે કારણ વિના કોઈ કર્મ થતું નથી. પ્રત્યેક વર્તમાન કર્મનું ફળ કારણ બનીને ભવિષ્યના કર્મને ઉત્પન્ન કરે છે. આ કાર્ય કારણ નીતિ અનાદિ અને અલંઘ્ય છે. કયાંથી અને કેવી રીતે પ્રથમ કર્મની ઉત્પત્તિ થઈ તે કોઈ કહી અથવા કલ્પી શકતા નથી.

આત્મા યા જીવ શરીર અને મનની અંદર જ્યારે આબદ્ધ રહે છે. ત્યારે વસ્તુના સંસ્પર્શથી તેમાં ભોગવૃત્તિ જાગે છે. તે સાથે તેમાં રાગ દ્વેષ થાય છે. જીવ જ્યારે કોઈ વસ્તુનો ભોગ કરવા ઈચ્છે છે ત્યારે તેની ઈચ્છાશક્તિ જ જડવસ્તુમાંથી ભોગ્ય વસ્તુને ઉત્પન્ન કરે છે.

જૈન મતે કર્મ અલગ અલગ પ્રકારના હોય છે. (૧) ગોત્ર કર્મજીવના અંતઃકરણમાં જે કુળમાં જન્મ લેવાની ઈચ્છા થાય તે સંસ્કાર, તેને તે પ્રમાણે કર્મમાં પ્રવૃત્ત કરી તે જ કુળમાં લઈ જાય છે. (૨) આયુ કર્મ - જે કર્મ મનુષ્યનું આયુષ્ય નક્કી કરે છે. (૩) જ્ઞાનવરણીય કર્મ - જે કર્મ મનુષ્યના જ્ઞાનને રાગ-દ્વેષના આવરણથી ઢાંકી રાખે છે. (૪) દર્શનાવરણીય કર્મ - જે કર્મ મનુષ્યની સાચી દૃષ્ટિને ઢાંકી દે છે. (૫) મોહનીય કર્મ - જે કર્મ મનુષ્યની અંદર મોહ અને ભ્રમ ઉત્પન્ન કરે છે. (૬) વેદનીય કર્મ - જે કર્મ જીવના અંતઃકરણમાં સુખ-દુઃખના ભાવ ઉત્પન્ન કરે છે.

આ બધા કર્મોથી કામ ક્રોધાદિ વૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય છે, જે જીવના બંધનનું કારણ છે. તેને જીતવા નીતિ-નિયમો-અનુશાસન છે.

આ દર્શનમાં, જીવની ક્રમિક મુક્તિનો ઉપાય નીચે મુજબ દર્શાવેલ છે. (૧) સંવર-દ્રવ્યના સંસ્પર્શથી આત્માને બંધન થાય છે. માટે તેને નિવારવા લાગે તો તે ક્રિયાને સંવર કહે છે. (૨) નિર્જર - જે પ્રણાલિકા વડે કર્મની શક્તિ ધીરે ધીરે ક્ષીણ કરવામાં આવે છે તેને નિર્જર કહે છે.

નિર્જરથી જીવની કર્મ વાસના ધીરે ધીરે નાશ થાય છે. પરંતુ તે માટે (૧) મનુષ્યને આત્મા અને વિષય વસ્તુના ભેદનું જ્ઞાન જે સમ્યગ જ્ઞાન કહેવાય છે. તે મળવું જોઈએ. આ જ્ઞાન મેળવવા માટે (૨) તીર્થંકરોના આદેશ-ઉપદેશના અભ્યાસ અને મનન કરવાની જરૂર છે. જેને સમ્યગ્ દર્શન કહે છે. વળી આ જ્ઞાન પણ ત્યારે જ સફળ બને છે. (૩) જ્યારે આ જ્ઞાન સાધકને ચારિત્ર્ય ઘડતર તરફ દોરે છે. જેને સમ્યગ ચરિત્ર કહે છે.

આ ત્રણે ઉપાયો ત્રિરત્ન કહે છે. તેને ખૂબ જ મહત્ત્વ આપ્યું છે. જેની પ્રાપ્તિ માટે પાંચ મહાવ્રત દર્શાવ્યા છે. (૧) અહિંસા (૨) સત્ય (૩) અસ્તેય (૪) બ્રહ્મચર્ય (૫) અપરિગ્રહ.

આ દર્શન માને છે કે પ્રત્યેક જીવ પોતાના પુરુષાર્થ વડે જ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરશે. તીર્થંકરો-આચાર્યો-સાધકો તે માટે પ્રેરણાદાયક છે. માટે તેમના ઉપાશ્રયમાં થતી પૂજા-વંદના કૃપા-આશીર્વાદ માટે નહીં, પણ તેમના આદર્શ તેમનું જીવન માર્ગદર્શન આપે તે માટે હોય છે. કર્મનું ફળ અલંઘ્ય છે. જે બીજાના આશીર્વાદથી નાશ થઈ શકતો નથી. માટે જ આ ધર્મને વીરનો ધર્મ કહે છે.

આદર્શ જીવન જીવવાવાળા જો મળી જાય અને તેઓ દેશની ખાતર રણમેદાનમાં ઝુકી પડે, તો તેમને હાથે જ દેશનું સાચું શ્રેય થશે, દોડા દોડ કરવાથી જ માત્ર દેશની સેવા થાય એવું નથી. સાચું કામ-સાચી સેવા તો આદર્શપરાયણને સાધન નિષ્ઠ વ્યક્તિના અસાધારણ વ્યક્તિત્વ પ્રભાવથી જ શક્ય બનશે.

- સ્વામી પ્રણવાનંદજી

બૌદ્ધ દર્શન

બૌદ્ધ દર્શન અવૈદિક હોવાથી (વેદને માનતું ન હોવાથી) નાસ્તિક દર્શન કહેવામાં આવે છે છતાં ચાર્વાકથી ઘણો ભેદ છે. તેઓ દેહ અને તેના સુખ-ભોગને સર્વસ્વ ગણતા હતા જ્યારે અહીં તો તે સુખ-ભોગને મુક્તિના બાધક ગણવામાં આવ્યા છે.

આત્મા અપ્રત્યક્ષ અને બુદ્ધિગમ્ય નથી. તેને સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ માની તેની પ્રાપ્તિ માટે પ્રયત્ન કરવો એ એક પ્રકારની મૂર્ખતા છે. ટૂંકમાં, જે વસ્તુ ઈન્દ્રિય ગ્રાહ્ય અને બુદ્ધિગમ્ય નથી તેની પાછળ દોડવાનો નિષેધ કરે છે.

ચાર સત્ય (૧) દુ:ખનું અસ્તિત્વ (૨) દુ:ખનું કારણ (૩) દુ:ખનો નાશ (૪) દુ:ખ નિવૃત્તિનો ઉપાય.

ભગવાન બુદ્ધ આ વિશે માનતા હતા કે આ સંસારમાં જે દુ:ખ દુર્દશા છે તેનું મૂળ કારણ શોધી કેવી રીતે તેનો સંપૂર્ણ નાશ કરી શકાય તે રીતે તપશ્ચર્યા કરવી જોઈએ.

દુ:ખનાં કારણો - ભગવાન બુદ્ધ માનતા હતા કે જગતમાં કારણ વિના કોઈ કાર્ય થતું નથી માટે જે દુ:ખ છે તેના કારણો છે. તે સાંકળ રૂપે જોડાયેલ છે. (૧) દુ:ખ છે (૨) આ દુ:ખ જન્મને કારણે છે. (૩) જન્મનું કારણ જન્મવાની ઈચ્છા છે. (૪) જન્મવાની ઈચ્છા ભોગ્ય વિષય પ્રત્યે માનસિક આસક્તિ છે. (૫) ભોગ્ય વિષયો પ્રત્યેની માનસિક આસક્તિને કારણે ભોગ્ય

વિષયોની પ્રાપ્તિની તૃષા છે. (૬) ભોગ્ય વિષયની પ્રાપ્તિની તૃષાનું કારણ ઈન્દ્રિય ભોગ વિષયના અનુભવ છે. (૭) ઈન્દ્રિય ભોગ વિષયના અનુભવનું કારણ વિષય સંસ્પર્શ છે. (૮) વિષય સંસ્પર્શનું કારણ મન અને પંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય છે. (૯) મન અને પંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયનું કારણ ગર્ભસ્થ મન અને સૂક્ષ્મ શરીર છે. (૧૦) ગર્ભસ્થ મન અને સૂક્ષ્મ શરીરનું કારણ આદિમ ચેતના છે (inital consiousness) (૧૧) આદિમ ચેતનાનું કારણ પૂર્વ જન્મના સંસ્કાર છે. (૧૨) પૂર્વ જન્મના સંસ્કારનું કારણ સત્ય તત્ત્વની અજ્ઞાનતા છે.

જન્મ, વિષય વાસના, ભોગ્ય વિષયની ઈચ્છા વગેરેનું અંતિમ મૂળ કારણ સત્ય વસ્તુની અજ્ઞાનતા છે. જેને કારણે જન્મ, જરા, મૃત્યુ, આધિ-વ્યાધિ વગેરે દુઃખ છે.

દુઃખ નિવૃત્તિનો માર્ગ - દુઃખનું અસ્તિત્વ, દુઃખનું કારણ, દુઃખનો નાશ અને દુઃખની નિવૃત્તિ વગેરે ચાર કારણોના અજ્ઞાનથી મનુષ્ય દુઃખ ભોગવે છે. તેને વિષે ચોક્કસ જ્ઞાન કે સમજણ તે**સમ્યગ્ દૃષ્ટિ** છે. આ સમજણ પછી તેના નાશ માટે જે તમન્ના મનમાં જાગે ત્યારે તે **સમ્યક્ સંકલ્પ** છે. આ સંકલ્પથી જૂઠ, પરનિંદા, બકવાસ વગેરે દુઃગુણોથી મુક્ત થવા પ્રયત્ન કરે છે તે**સમ્યગ્ વાક્** છે. વાણી સંયમ પછી કર્મ પ્રવૃત્તિને વિશુદ્ધ કરવાનો જે પ્રયત્ન કરે છે તે **સમ્યગ્ કર્મ** છે. આમ કર્મ વિશુદ્ધ કરવામાં સફળ બનતા પોતાની બધી વૃત્તિ પ્રવૃત્તિ નીતિમય બનાવે છે તે **સમ્યગ્ આજીવિકા,**આ રીતે નીતિમય બન્યા પછી આદર્શ માંથી વિચલિત થઈ ચંચળતા મનમાં આવે તો તેને મૂળ આદર્શ પર પાછા લાવવા વારંવાર પ્રયત્ન કરવો પડે છે તે**સમ્યગ્ વ્યાયામ** કે પ્રયત્ન. આ સાધના પદ્ધતિ પ્રણાલીને યાદ ન રાખવાથી ભૂલ થાય છે. માટે વારંવાર સ્મૃતિમાં રાખવાના પ્રયાસને **સમ્યક્ સ્મૃતિ** કહે છે. આ સમ્યક્ સ્મૃતિના નિરંતર અનુશીલનથી સંશય, અજ્ઞાન, આસક્તિ વગેરે દુઃગુણોથી મુક્ત થઈ શાંત બની સુખ-સંતોષની આશા પણ છુટી જાય છે. તે સ્થિતિને **સમ્યક્ સમાધિ** કહે છે. તે દ્વારા જ**નિર્વાણ** ગતિ મળે છે.

ભગવાન બુદ્ધે કોઈ ગ્રંથ રચના કરી ન હતી. શિષ્ય પરંપરાથી તેમના ઉપદેશો સચવાતા હતા. પાછળથી તે આચાર્યો સંતોના માર્ગદર્શન દ્વારા અશોક વગેરે સમ્રાટે સંગ્રહ કરાવ્યા તે સંગ્રહને ત્રિપિટક કહે છે, જેમાં (૧) વિનય પિટક - જેમાં ચારિત્ર, નીતિ ઘડતરના ઉપદેશો સમાવાયેલ છે. (૨) સૂત્ર પિટક - જેમાં દષ્ટાંત સ્વરૂપના ઉપદેશો સમાવાયેલ છે. (૩) અભિધર્મ પિટક - જેમાં બૌદ્ધ દર્શનનો સમાવેશ થાય છે.

આ ઉપરાંત 'જાતક કથા'ઓ નામનો ગ્રંથ પણ પ્રસિદ્ધ છે.

બુદ્ધ ભગવાન દાર્શનિક વિચારને વધુ મહત્વ આપતા નથી. પંચશીલ (ચોરી ન કરવી, જૂઠું ન બોલવું, વ્યભિચાર ન કરવો, લોભ ન કરવો, પર નિંદા ન કરવી) વગેરે નૈતિક ઉપદેશોને મહત્ત્વ આપે છે. સંસારમાં આધિ, વ્યાધિ, ભય, ઉદ્વેગ વગેરેથી દુઃખીઓના તે દુઃખ દર્દો દૂર કરવા તે જ કર્તવ્ય છે, છતાં તે સંપ્રદાયમાં દર્શન મત ઉપર ચર્ચા વધતી જ રહી. જેના બે સંપ્રદાયો થયા - હીનયાન - સિંહલ (શ્રીલંકા), બર્મા, સિયામ વગેરે દેશોમાં પ્રચાર પામ્યો. જ્યારે મહાયાન - તિબેટ, ચીન, જાપાન વગેરે દેશોમાં પ્રચાર પામ્યો તે બંનેની ઉત્પત્તિ ભારતમાં જ થઈ હતી.

હીનયાન :- આ સંપ્રદાય રૂઢિચુસ્ત છે અને તેઓ બુદ્ધના સાચા મત અને અનુશાસનના અનુયાયી છે તેવું માને છે. વાસનાનો નાશ એટલે જ નિર્વાણ માને છે. આનંદને બુદ્ધે શોકાકુળ જોઈ અંતિમ સમયે પોતાના પુરુષાર્થ ઉપર નિર્વાણ દીપક પ્રગટે છે તે જણાવેલ તેને જ મહત્ત્વ આપે છે. આમ સ્વાશ્રયી માર્ગના ઉપદેશથી, આ મત વાદનો વધુ પ્રચાર થયો નહીં. આ સંપ્રદાયમાં, વ્યક્તિગત મોક્ષ યા નિર્વાણને મહત્ત્વ અપાય છે.

મહાયાન :- આ પંથના સ્થાપક પંડિત નાગાર્જુન કહેવાય છે. તેઓ દક્ષિણી બ્રાહ્મણ હતા. આ મતવાદ ઉપર હિંદુ ધર્મના ગીતાદિ શાસ્ત્રોનો પ્રભાવ છે. નિર્વાણ બાદ પરમ શાંતિમય અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે. ભગવાન બુદ્ધના વચન 'નિર્વાણ બાદ મને એક પરમ પદ મળી ગયું છે'માં માને છે. જે

અદ્વૈતવાદીની જેમ અજ્ઞાનના નાશથી જગતનો ભ્રમ છુટી જતાં જે મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય, તે શૂન્ય નહીં પણ આનંદની સ્થિતિ છે તેને મળતો આવે છે. આ પંથીઓએ ભગવાન તરીકે બુદ્ધનો પ્રચાર કરતાં, આમ જનતામાં તેનો ફેલાવો થયો તેઓ 'બહુજન હિતાય બહુ જન સુખાય' ભાવનામાં માને છે. ભગવાન બુદ્ધની કરુણા, મુદિતા, મૈત્રી, અહિંસા વગેરે આદર્શને સાકાર સ્વરૂપ આ રીતે મળ્યું છે.

આ ધર્મ તપશ્ચર્યામાં મધ્યમ માર્ગને સર્વોત્તમ માને છે. સુજાતા અને વીણાના તારનું દૃષ્ટાંત જાણીતાં છે.

આ ધર્મ અવૈદિક હોય ભારત વર્ષમાં વધુ સમય તેનો પ્રભાવ જાળવી, અસ્તિત્વ ટકાવી શકયો નહીં.

કુવિચાર અને કુભાવના જ મનુષ્યના સર્વનાશનું કારણ બને છે અને તેનું નખ્ખોદ કાઢી નાખે છે. કુવિચાર અને કુભાવનાના સેવનથી જ મનુષ્ય મોડો વહેલો કુકર્મમાં પ્રવૃત્ત બને છે. કુવિચાર અને કુભાવના જ માનવીના મનને નિર્બળ કરી દઈ તેને નરકમાં ઘસડી જાય છે. કુકર્મ કરતાં પણ કુચિંત્વન વધારે હાનિકારક નીવડે છે. કોઈના હાથે આચરાતું અન્યાયને અધર્મનું કાર્ય જે તે ક્ષણે ખતમ થઈ જાય છે. પરંતુ કુવિચાર અને કુચિંત્વન અંતરમાં હંમેશનું ઘર ઘાલી દે છે અને ત્યાં રહ્યો દાવાનળ જેવી અસર કરે છે.

- સ્વામી પ્રણવાનંદજી

પ્રણવ દર્શન (સમન્વય વાદ)

આ વાદના આચાર્ય પ્રણવાનંદ કોઈ સંપ્રદાય કે વાદના આચાર્ય નથી. તેમણે કોઈ ગ્રંથની પણ રચના કરી ભાષ્ય લખ્યું નથી કે નવા દાર્શનિક મતવાદ ઊભો કરી આપ્યો નથી. તેઓ સંગઠન અને સમન્વયના આચાર્ય છે. તેઓ વૈદિક યુગના આદર્શો અને બુદ્ધયુગની વિશિષ્ઠતાઓને પણ મહત્ત્વ આપી ધ્યાનમાં લે છે. આચાર્ય પરંપરાઓના પણ હિમાયતી છે. માટે જ પોતે સ્થાપેલ સંગઠન-મઠમાં ગુરુપૂજાના આદર્શની પ્રતિષ્ઠા કરી પ્રચાર કર્યો છે. તેઓ સગુણ-સાકાર સાથે નિર્ગુણ-નિરાકારને પણ સરખુ જ મહત્ત્વ આપે છે. આત્મ ચિંતન, મૃત્યુ ચિંતન વિચાર દ્વારા જ્ઞાન-વૈરાગ્યનો પંથ દર્શાવી સાથે નામ-જપ-પાઠ-ધ્યાન, કીર્તન, ભક્તિ-સેવાને પણ એજ સ્થાન આપ્યું છે. તેમના મઠના સાધકો સંન્યાસીઓ વગેરેને 'આત્મનો મોક્ષાર્થં જગદ્ધિતાય ચ'નો આદર્શ બતાવી ગુરુ નિર્દેશિત જગત કલ્યાણના કામમાં પણ જોડ્યા છે. તેમની જીવન પ્રણાલીમાં યોગ-તપશ્ચર્યા અને સંયમ દ્વારા સાધનાને નવું બળ પુરું પાડ્યું છે.

ધર્મને નામે અધર્મ, પુણ્યને નામે પાપ, સુનીતિને નામે અનીતિ, સદાચારના નામે દુરાચાર, ભક્તિને નામે પાખંડ, જ્ઞાનને નામે શુષ્ક વાદ-વિવાદ અને કર્મને નામે અહંભાવને કદી પ્રોત્સાહન ન મળવું જોઈએ કે ન આપવું જોઈએ એવો આચાર્યનો મત હતો.

આ મત વાદના સિદ્ધાંતનો પ્રશ્નોત્તરી સ્વરૂપે ઉપદેશ આ પ્રમાણે છે. આ

સૂત્રો નીચે મુજબ છે.

આ યુગ એ મહાજાગરણ, મહામિલન, મહાસમન્વય અને મહામુક્તિનો છે.

(૧) આપણું ધ્યેય શું છે ? - મહામુક્તિ અને આત્મોપલબ્ધિ.
(૨) ધર્મ એટલે શું ? - ત્યાગ, સંયમ, સત્ય, બ્રહ્મચર્ય.
(૩) મહામૃત્યુ એટલે શું ? - આત્મ વિસ્મરણ.
(૪) ખરું જીવન શેમાં છે ? - આત્મબોધ, આત્મસ્મૃતિ અને આત્માનુભૂતિમાં.
(૫) મહાપુણ્ય (ખરો સદ્‌ગુણ) શું ? - વીરત્વ, પુરુષત્વ, મુમુક્ષત્વ, મનુષ્યત્વ.
(૬) મહાપાપ (દુર્ગુણ) શું ? - દુર્બળતા, ભીરુતા, કાયરતા, સંકીર્ણતા, સ્વાર્થ પરાયણતા.
(૭) મહા શક્તિ કઈ ? - ધીરતા (ધીરજ), સ્થિરતા, સહનશીલતા.
(૮) મહાભાથું શું ? - આત્મ વિશ્વાસ, આત્મ નિર્ભરતા, આત્મ પ્રતિષ્ઠા.
(૯) મહા શત્રુ કોણ ? - આળસ, નિંદ્રા, તંદ્રા, જડતા, ષડ્ રિપુ અને ઈન્દ્રિયો.
(૧૦) પરમ મિત્ર કોણ ? - ઉદ્યમ, ઉત્સાહ અને ખંત.

કેવળ પોતાના સ્વાર્થના ચિંત્વનથી માણસનો નૈતિક મેરુદંડ ભાંગી પડે છે. નરી સ્વાર્થ પરાયણતા ક્રમે ક્રમે મનુષ્યને સાંકડા મનવાળો અને અનુદાર બનાવી દે છે. પરંતુ જ્યારે તે પારકાંના કલ્યાણ માટે કદમ ઊઠાવે છે કે તરત જ તેમનામાં હજારો હાથીઓનું બળ સ્ફુરી નીકળે છે.

- સ્વામી પ્રણવાનંદજી

પ્રણવ ઉપદેશામૃત

❊ નિઃસ્વાર્થ કામ જ મનુષ્યના અંતરમાં રહેલી ગુપ્ત શક્તિ તથા સાહસ વૃત્તિને જાગૃત કરી દે છે. નિઃસ્વાર્થ સેવા જ પારકાંઓને સ્વજન બનાવી દે છે અને મધુરા પ્રેમબંધનથી બાંધી દે છે. આધ્યાત્મિક સાધનાની દૃષ્ટિએ પણ સેવા કાર્ય થોડી ઘણી મદદ અવશ્ય કરે છે.

- સ્વામી પ્રણવાનંદજી

❊ ખરા વૈરાગ્યના ગુણથી જ દેહજ્ઞાન, સુખ-દુઃખનું ભાન અને મરણ-ભયની લાગણી દૂર થઈને મનુષ્યના અંતરમાં સિંહ શક્તિનો સંચાર થાય છે અને ત્યારે તેને કોઈ જાતનું આકર્ષણ હોતું નથી કે કોઈ જાતની પકડમાં આવતો નથી. સ્વતંત્ર પક્ષીની માફક નિર્દોષ ભાવે મોજ પડે ત્યાં અને તેમ વિહાર કરી શકે છે. જન્મ-મૃત્યુનાં રહસ્ય જેની આગળ ઉઘડી ચૂક્યાં હોય, જીવ જગતના પરિણામ અને પરિણતિનો જે સંપૂર્ણ જાણકાર હોય, તેના કરતાં વધારે શૂરવીર અને વધારે સાહસિક મનુષ્ય આ દુનિયામાં બીજો કોણ હોઈ શકે ?

- સ્વામી પ્રણવાનંદજી

❊ સાચો વૈરાગ્ય જ આત્મ ભાન ભૂલેલા માનવીને મોહના પાશ માંથી છોડાવી દઈને જીવનના લક્ષ્યને સર કરવાને પ્રેરે છે. વૈરાગ્ય દુર્બળને સબળ અને નિશ્ચેષ્ટ-નિષ્ક્રિયને સચેષ્ટને સક્રિય બનાવે છે. ભીરુ, બીકણને દુર્જય, સાહસીને શૂરવીર બનાવે છે. સાવ જડસુને નિર્જીવ મનુષ્યને પણ ચેતનવંતો અને તરવરાટ વાળો કરી દે છે.

- **સ્વામી પ્રણવાનંદજી**

❊ જીવનનું લક્ષ્ય શું છે ? એનો ઉદ્દેશ શો છે ? શેને માટે તમે જન્મ્યા છો અને કેટલો વખત તમે આ લોકમાં વસવાના છો ? તમારે જવાનું ક્યાં છે અને એ જવાના સ્થાને સહી સલામત પહોંચી જવાને તમારે કઈ જાતનું જીવન જીવવાની જરૂર છે ? આ બધી બાબતોનો સરખી રીતે વિચાર કરી લઈ તમારા જીવનનું લક્ષ્ય એકવાર નક્કી કરી નાખો. નક્કી કર્યા પછી રોજને રોજ તે પર વિચાર કરતા રહીને તેને વધુ દૃઢ બનાવતા રહો; એવું દૃઢ બનાવી લેવું કે વિપરિત ભાવો તમને જરાયે ચળાવી શકે નહિ, કુવિચાર તમારાથી અળગાને અળગા જ રહ્યા કરે. એટલું જો કરી શકાશે તો પછી જીવનની ઉન્નતિ જોત જોતામાં થઈ જશે.

- **સ્વામી પ્રણવાનંદજી**

❖ સહકાર અને સહયોગ ❖

(૧) સંઘના પૂજ્ય પદાધિકારીઓ, અધ્યક્ષશ્રી અને સંતો

(૨) શ્રી યજ્ઞેશ ડી. સાંગાણી અને પરિજનો

(૩) શ્રી લખમશી એમ. રંગાણી અને પરિજનો

(૪) શ્રી ગૌરવ વિશ્વાસ અને પરિજનો

(૫) સ્વ. અર્ચના ડે (શંકરીમા)ની સ્મૃતિમાં ડે પરિજનો

(૬) શ્રી જે.એલ. દવે અને પરિજનો

(૭) માતૃશ્રી સ્વ. કમળાબેન મોહનભાઈ ઠક્કરની સ્મૃતિમાં શ્રી રમેશભાઈ એમ. ઠક્કર તરફથી
૧, તુલીપ બંગ્લોઝ, થલતેજ, અમદાવાદ.